בית ספר אזורי מקיף ע״ש י.ח. ברנר 770065

טלפון: 08-9443950 גבעת ברנר 60948

השוואה בין דמותו של ג׳וחה לדמותו של הרשלה

תחום הדעת: ספרות

מגישה: אביב אלפנדרי

מנחה: ד״ר עמוס נוי

שנה״ל תשע״ט 2018-2019

בית ספר אזורי מקיף ע״ש י.ח. ברנר 770065

טלפון: 08-9443950 גבעת ברנר 60948

השוואה בין דמותו של ג׳וחה לדמותו של הרשלה

תחום הדעת: ספרות

מגישה: אביב אלפנדרי

מנחה: ד״ר עמוס נוי

שנה״ל תשע״ט 2018-2019

תוכן עניינים

מבוא 1

פרק ראשון – דמות הטריקסטר 3

הטריקסטר בטקסטים ובתרבות היהודית 6

פרק 2 – ג'וחה 9

פרק 3 – הרשלה 15

פרק 4 – השוואה ומסקנות 19

סיכום 26

ביבליוגרפיה 29

מבוא

מטרתי בעבודה היא לבצע השוואה בין דמויותיהם של הרשלה וג׳וחה על פי מודל דמותו של הטריקסטר. לשם כך, אפתח בסקירת מאפייניו המרכזיים של הטריקסטר (״תעלולן״)[1], מקור המיתולוגיה שלו ונוכחותו בסיפור העממי.

לאחר מכן אגדיר את דמותם של ג׳וחה – הטריקסטר הספרדי-יהודי, והרשלה – הטריקסטר הצפון-אירופאי יהודי. אבחן את הדמויות על פי מודל דמות הטריקסטר שהצבתי בפרק הראשון - אנתח כמה מסיפוריהם, אנסה לאתר את מאפייניהם המרכזיים, ואת הגורמים התרבותיים שהובילו לאפיון זה.

לבסוף אשווה את ממצאי בסיפורי העם של ג׳וחה לממצאי בסיפורי העם של הרשל׳ה, ואנסה לזהות דמיון ושוני ביניהם במספר קריטריונים: יחס לגויים, יחסים בין יהודים, ומושא הצחוק בסיפורים.

הטריקסטר הוא הפרוטגוניסט של סיפורו. לעתים בעל כוחות קסם (אך לא בהכרח), הטריקסטר מורכב מניגודים: הוא מייצג את היוצר הכול יכול ואת הטיפש התמים, את המשמיד בזדון ואת הקונדס שובב. הגיבור הטריקסטר משמש מטרה להשלכת הפחדים, הכישלונות והאידיאלים הבלתי-מושגים של התרבות אליה הוא משתייך.[2] בהתנהגותו באות לביטוי בוטה ומוגזם תכונות שהחברה אוסרת בדרך כלל: מיניות, תוקפנות, ניבול פה – במידה רבה הוא מהווה התגלמות של רצון החברה לשבור את החוקים שהיא עצמה הציבה.[3] סיפורי טריקסטר מתרחשים לרוב באופן הבא: הטריקסטר נתקל בסיטואציה אליה הוא מגיב ברמאות, טמטום, רדיפת בצע או עורמה (או שילוב של כל הארבעה). הסיפור בא אל סופו בתרחיש אלים ו/או מגוחך.[4]

במשך מאות שנים, ובמגוון רחב של תרבויות ודתות, בני אדם שבו וסיפרו סיפורי טריקסטרים. התרבויות היהודיות אף הן פיתחו לעצמן דמויות טריקסטרים משלהן.

ג׳וחה הוא דמות ידועה בסיפורי העם המזרחיים בכלל ובסיפור היהודי בפרט. סיפורי ג׳וחה נפוצים בכל מרכזי הפזורה של יוצאי-ספרד: מרוקו, תורכיה, יוון, יוגוסלביה, בולגריה וארץ-ישראל. סיפורי ג׳וחה ככל הנראה חדרו אל התרבות היהודית בעיקר מתורכיה, אך מש״התייהד״, גיבש לעצמו ג׳וחה היהודי זהות נפרדת ממקבילו הגוי. בהתאם למאפייניו הידועים של הטריקסטר, ג׳וחה מהווה דמות כפולה ביחס שהוא נותן ומקבל מן החברה. הוא תם ונוכל, רמאי ומרומה, פיקח ו׳מסדר׳ אחרים בעורמתו ועם זאת הפתי שכוונתו הטובה מבוצעת באופן טיפשי וגוררת כישלון.[5]

הרשלה אוסטרופולר היה כנראה במקור דמות אמתית – בדחן חסידי בן המאה ה-18 שחי באוסטרופוליה, עיירה בדרום פלך וולין שבאוקראינה. הרשלה, שם חיבה לצבי-הירש, הוא דמות

---

[1] המושג יוסבר בהרחבה בהמשך.

2 "Tricksters tales", Encyclopædia Britannica, inc., 21/6/17.

3 רות נצר, "ונהפוך הוא: ארכיטיפ הטריקסטר והליצן בתאטרון, בקרקס ובחיים", אתר הפסיכולוגיה העברית, 29.2.12.

4 Encyclopedia Britannica

5 תמר אלכסנדר, "הדמות והעיר – סיפורים הומוריסטיים יהודיים-ספרדיים", כתב העת פעמים 7, עמ' 64.

מיתולוגית של לץ עממי, בדחן ערמומי, העושה תעלולים ומעשי קונדס. הרשלה הפך לגיבור בתרבות ובהומור היהודי. דמותו של הרשלה היא דמות של אביון, אשר בעזרת חוש ההומור מצליח להתמודד עם בעלי הסמכות והשררה בחצר החסידית ואף עם נכרים.

ספרות עממית, הנקראת גם פולקלור, היא תורתן הלא כתובה של תרבויות. היא מועברת מפה לאוזן וכוללת, בדומה לספרות כתובה, פרוזה וסיפורים קצרים, פואמות ושירים, מיתוסים, דרמות, טקסים, ביטויים, חידות וכדומה. כמעט לכל העמים, בימינו ובעבר, יש ספרות עממית.

היהודים כעם מקיימים "זיכרון קולקטיבי" ארוך שנים, ולפיכך הסיפור העממי של מירב הקהילות היהודיות הפזורות בגולה חולקות מאפיינים דומים, ובו בזמן משלבות מאפיינים מן האומות שבקרבן התגוררו.

פיזורם של היהודים בין האומות, בשל הגלויות הכפויות והנדידה הטבעית, הרחיב את נושאיו ודפוסיו של הפולקלור היהודי. ברוב הארצות פיתחו היהודים שפות חדשות, ובאמצעותן עיצבו וביטאו את הפולקלור שלהם ולימים העלוהו על הכתב.

בניגוד לספרות כתובה, שנכתבה ונוצרה על ידי האליטות המשכילות שידעו קרוא וכתוב, הספרות העממית הייתה נחלת הכלל. בני כל המעמדות לקחו בה חלק, ויצירתה נעשתה בידי הקהילה ובעבורה בלבד – לפיכך, היא מהווה ייצוג כנה ופשוט של החיים בקהילה. על ידי ניתוח של חומרים עממיים שהופצו בעל פה, מתאפשרת היכרות מעמיקה עם ערכיהן הכמוסים של שכבות עממיות לאורך ההיסטוריה: הלכי רוח, מצוקות, תקוות, חרדות וכדומה.

סיפורי ג'וחה והרשלה לא עלו על הכתב עד לתחילת המאה ה-20, ורבים מהם מופיעים בלקטים שנאספו בשיחות עם בני הקהילות ותיעוד בכתב של השיחות הללו - הדבר גורם לכך שסיפורים רבים מופיעים בנוסח שונה במקצת במקורות שונים, וכל מספר מעניק לסיפור נופך וייחוד משלו. בכך, סיפורי ג'וחה והרשלה אותם אסקור בעבודתי מייצגים באופן ישיר את האמיתות אותן ניתן לחשוף באמצעות חקר הפולקלור. מדובר בסיפורים יום יומיים, מצחיקים ובעלי מוסר השכל, המביעים דעה על חיי הקהילה, על הזרים לה, ועל אורך החיים המקובל באותם ימים.

בחרתי בנושא זה כיוון ששתי הדמויות – ג'וחה והרשלה – מוכרות לי מגיל צעיר גם מצד אמי וגם מצד אבי. כבר אז יכולתי להבחין בדמיון בין הדמויות, ומשנחשפתי לעולם החקר, הבנתי שדמיון שכזה יכול להוות קרקע לבחינה מעמיקה של דמיון ושוני בין הדמויות, ושל המשמעויות של דמיון ושוני שכאלה לגבי החיים בקהילות בהן נוצרו הדמויות.

פרק ראשון – דמות הטריקסטר

המונח "טריקסטר" (עושה טריקים, מעשי קונדס) משמש לתיאור דמות מסוימת המופיעה בתרבויות רבות. המונח בהקשר זה הופיע ככל הנראה לראשונה ב-1885, בכתביו של דניאל ג. ברינטון, ארכיאולוג ואתנולוג אמריקאי שחקר את הפולקלור והספרות האמריקאית הילידית.[6]

ישנן אינספור דוגמאות לדמויות טריקסטרים. בין הבולטים; קיוטי (זאב הערבות) של ילידי צפון-אמריקה, הרמס של היוונים, אשו-אלגבה של המערב-אפריקאים, ולוקי של הנורדיים.

טריקסטרים מגלמים מאפיינים רבים; כיאה לשמם, טריקסטרים בדרך כלל מבצעים מעשי מרמה. הם יכולים להיות ערמומיים או טיפשים או גם וגם; הם לעתים קרובות מצחיקים אפילו אם דמותם נחשבת קדושה, או לוקחת חלק בטקסים תרבותיים חשובים. הטריקסטר בדרך כלל מוצג כנחות פיזית לאויבים עוצמתיים ומשתמש בעורמה והונאה על מנת לנצל את רדיפת הבצע, החולשה, או תחושת הצדקנות המוטעית של דמויות דומיננטיות ממנו.[7]

כך מתאר דיוויד לימינג את הטריקסטר בספרו "עולם המיתולוגיה": "הטריקסטר בו בזמן חכם וטיפש, מבצע הטריק והקורבן להלצותיו שלו עצמו. תמיד זכר, הוא מופקר ומפוקפק מוסרית; הוא מתמקד בצרכים הגופניים ה"נמוכים"; לעתים קרובות הוא מופיע בגוף חיה. עם זאת, הטריקסטר יצירתי באופן טבעי, ובדרכים מסוימות, הוא מסייע לאנושות."[8]

סיפור טריקסטר טיפוסי מתאר הרפתקה שכזו: הטריקסטר מתהלך לו, פוגש בסיטואציה שאליה הוא מגיב ברמאות, טמטום, או גרגרנות (בדרך כלל שילוב של כל אלה), והסיפור מסתיים באופן אלים או מגוחך.[9]

בעלי יכולות מדהימות של הישרדות ושינוי צורה, טריקסטרים יכולים לשמש מודל לבני אדם החיים במצבי דיכוי ורדיפה. או לחלופין, הם מהווים דמויות שעליהן ניתן להשליך את טקטיקות ההישרדות של קבוצות מיעוט. לעתים הם אף משמשים שעיר לעזאזל שעליו ניתן להשליך את פחדיה, כישלונותיה, והאידיאלים הבלתי-מושגים של אותה תרבות. הפולקלור של טריקסטרים, שלעתים קרובות הוא הומוריסטי, מכיל אסטרטגיות הישרדות שמסוות כסיפורים תמימים וילדותיים. אפשר למצוא בפולקלור של רוב קבוצות המיעוט שחוו או חוות דיכוי סיפורים הכוללים דמויות טריקסטרים. חשיבותו של טריקסטר כה משמעותית בקרב קהילות מיעוט שהוא לעתים קרובות מוטבע במסורות הדת שלהן.[10]

---

[6] David Leeming, The World of Myth, (Oxford University Press, 1991).

[7] "Tricksters tales", Encyclopædia Britannica, inc., 21/6/17.

[8] The World of Myth

[9] Britannica

[10] Miguel De La Torre & Albert Hernandez, The Quest for the Historical Satan, (Minneapolis: Fortress Press), pg 1.

ישנן למעשה שני סוגי דמויות שזוכות לתואר "טריקסטר":

הראשונה מבניהן היא דמות שאותה כינה קלאפ "הגיבור חכם". הגיבור החכם היא דמות שגוברת בחכמתה על יריבים עוצמתיים ממנה, כשעצמתם יכולה להיות כוח פיזי או על-טבעי או שניהם.[11] דוגמה קלאסית לסיפור "גיבור חכם" הם סיפוריו של אודיסאוס באיליאדה ובאודיסאה. סיפור ה"סוס הטרויאני" בו הוגה אודיסאוס תרמית שתאפשר לחיילים יוונים להיכנס לטרויה המבוצרת כשהם מסתתרים בתוך סוס עשוי עץ שהוצג כמתנה לטרויאנים, וסיפור הקיקלופ שבו מגיעים אודיסאוס ואנשיו לאי קיקלופים ונכלאים במערתו של הקיקלופ פוליפמוס, ומצליחים להיחלץ בעזרת תושייתו של אודיסאוס שקונה את אמונו של הקיקלופ ביין ונועץ מוט לוהט בעינו. בשני הסיפורים אודיסאוס מתגבר על מכשול בדרכו באמצעות תחבולות ושקרים, גם כשיריבו עולה עליו בכוח פיזי – כמו בסיפור הקיקלופ.[12]

השנייה היא דמותו של הטריקסטר הצפון-אמריקאי, שהיה הראשון שנחקר תחת השם "טריקסטר". הטריקסטר הצפון-אמריקאי אינו גיבור חכם כלל. נהפוך הוא, הטריקסטר האינדיאני הוא בראש ובראשונה "בדחן-אנוכי" – "אנוכי" כיוון שמרבית תעסוקתו סובבת סביב סיפוק תאבונו העצום למזון ומין, ו"בדחן" כיוון שהתרמיות הסבוכות שמבצע הטריקסטר על מנת לספק את תיאבונו לעתים קרובות נכשלות, דבר הגורם לטריקסטר להיראות נלעג למדי. באופן מפתיע התברר לחוקרי הטריקסטר ש"הבדחן האנוכי" שימש לעתים קרובות גם הוא כגיבור תרבות. במילים אחרות, הטריקסטר הוא לעתים קרובות אחד הגורמים האחראים ליצירת העולם ופיתוח הציוויליזציה האנושית[13] .

לדוגמה, סיפור זה המתאר כיצד הביא הטריקסטר רייבן (טריקסטר המוכר באזור הפסיפיק נורת' ווסט ואזור קולומביה הבריטית באמריקה הצפונית) את האור אל העולם:

לפני שנים רבות, העולם היה חשוך לחלוטין. איש זקן אחד חי עם בתו בבית קטן על גדת נהר. לאיש הזקן יש קופסה, שבתוכה קופסה, שבתוכה אינסוף קופסאות, עד שלבסוף ישנה קופסה קטנטנה המכילה את כל האור בעולם.

האיש הזקן מסתיר את האור כיוון שהוא מפחד לגלות אם בתו מכוערת. רייבן שומע על הדבר וחומד את האור לעצמו. כחלק מתרמית שרקם לגניבת האור, רייבן מכווץ עצמו למחט אורן בסל מי שתייה כך שהבת תבלע אותו. זמן קצר לאחר מכן רייבן נולד מחדש מרחמה כתינוק חצי אדם חצי עורב. האיש הזקן מקבל אותו כנכד, ותוך זמן קצר רייבן מתחיל להתחנן בפניו שיפתח את הקופסאות, אחת אחר השנייה, כל פעם בתחנונים ובכי עד שהאיש הזקן מסכים.

[11]Orrin E Klapp, "Heroes, Villains and Fools, as Agents of Social Control." American Sociological Review, vol. 19, no. 1, 1954, pp. 56–62.

[12] אהרון שבתאי, מיתולגיה היוונית, (מפה: מיפוי והוצאה לאור, 2000).

[13]Michael P. Carroll, "The Trickster as Selfish-Buffoon and Culture Hero." Ethos, vol. 12, no. 2, 1984, pp. 105–131.

כשהאיש הזקן פותח לבסוף את הקופסה שמכילה את האור, רייבן חוטף אותו ומתעופף דרך החלון – ובכך מפיץ את האור ברחבי העולם וחושף כי בתו של האיש הזקן יפה כעלי האורן.

בשעה שרייבן עף, נשר מבחין בו ומנסה לגנוב ממנו את האור, ובכך גורם לרייבן להפיל קצת ממנו, מה שיוצר את הירח והכוכבים.[14]

חוקרי המיתולוגיה הצפון-אמריקאית התחבטו בינם לבין עצמם בשאלת הפופולריות הגדולה של דמות הטריקסטר, וקיומו כגיבור תרבות על אף מוסריותו המפוקפקת.
ברינטון, במחקרו את "השפן הגדול" (דמות מהמיתולוגיה של שבט אלגונקווין האינדיאני), טען כי דמות הטריקסטר היא גרסה מנוונת של דמות מקורית היפותטית לה קרא ברינטון "אל האור הגדול". הוא סבר כי הטריקסטר הוא דמות שנפלה מגדולות[15], זאת מכיוון שהתקשה ליישב במוחו את השילוב בין אלטרואיזם ואנוכיות שמגלמים גיבורי תרבות צפון-אמריקאים, ולכן הניח כי דמויות מיתיות אלו החלו כדמויות טהורות ואדירות שתפיסתן הפכה עכורה עם השנים.[16]

לעומתו, פרנץ בועז, אנתרופולוג גרמני שנחשב לאחד מאבות האנתרופולוגיה, טען כי ההפך הוא הנכון – הטריקסטר לטענתו הוא גרסה פרימיטיבית של גיבור התרבות המודרני.[17] הוא האמין כי הדת התפתחה מדמויות חסרות צורה ומצפון כדוגמת הטריקסטר לעבר דמויות יותר טובות ואצילות. בועז דחה את טענתו של ברינטון כיוון שהיא אינה מסבירה את הייחוס הנפוץ כל כך של מאפיינים של עבריינות מוסרית לגיבור תרבות אידיאלי. הקושי שהעלה ברינטון, טען בועז, נעלם עם ההנחה המוטעית כי מעשים שתרמו לאנושות נעשו בהכרח בכוונת תחילה. במציאות, גיבורי המיתולוגיה האינדיאנית הם לעתים קרובות דמויות אנוכיות, שמעשיהן רק במקרה תרמו לנוחיות האדם בנוסף לנוחיות שלהן עצמן. [18]

שאלה נוספת שהטרידה את החוקרים היא כיצד ייתכן שרבים כל כך מסיפוריו של הטריקסטר נגמרים בהצלחתו, על אף אמצעיו הנלוזים. לא זאת בלבד שהטריקסטר מתחמק מההשלכות, הוא אף זוכה לאהדת הקורא. ת'יורי ודיוויאני מתארים את סיפורי הטריקסטר כ"א-הרמוניים", וכמנוגדים לסיפורי עם אירופאיים, שנגמרים בדרך כלל בסוף טוב.

כיצד ייתכן, אם כך, שהסיפורים כה קוסמים לנו? מדוע אנו מוצאים את עצמנו מזדהים ואוהדים כלפי הטריקסטר, גם כשהוא פועל באופן לא מוסרי?

אחת הסיבות להזדהות עם הטריקסטר היא מכיוון ששבירת חוקים מספקת ריגוש. אנו כבני אדם רואים את עצמנו במיתוס הטריקסטר, כיוון שהוא דמות שניתן להזדהות עמה בקלות, שלא כמרבית גיבורי התרבות.

---

[14] Bill Reid and Robert Bringhurst, The Raven Steals the Light, (Vancouver: Douglas & McIntyre, 1984)
[15] Anne Doueihi, "TRICKSTER: On Inhabiting the Space Between Discourse and Story", Soundings: An Interdisciplinary Journal, vol. 67, no. 03, 1984, pg. 285.
[16] Robert H. Lowie, "The Hero-Trickster Discussion." The Journal of American Folklore, vol. 22, no. 86, 1909, pp. 431–433.
[17] Anne Doueihi, "TRICKSTER: On Inhabiting the Space Between Discourse and Story", Soundings: An Interdisciplinary Journal, vol. 67, no. 03, 1984, pg. 285.
[18] Robert H. Lowie, "The Hero-Trickster Discussion." The Journal of American Folklore, vol. 22, no. 86, 1909, pp. 431–433.

דבר נוסף שגורם לבני אדם להזדהות עם הטריקסטר הוא הדואליות שלו. קלוד לוי-שטראוס, אנתרופולוג צרפתי שפעל במאה ה-20, טען כי בני אדם תופסים את העולם בזוגות ניגודיים או דיכוטומיות – חיים מול מוות, שמימיות מול אנושיות, טבע מול תרבות – והניגודים הללו מהווים מודל ואישור של התנאים הנוגדים של הקיום שלנו. לוי-שטראוס טען כי מסיבה זו ניתן למצוא מגוון רחב של צמדים מנוגדים-מתווכים במיתולוגיה, והטריקסטר טומן בחובו את הניגוד הזה.[19]

<u>הטריקסטר בטקסטים ובתרבות היהודית</u>

הטריקסטר מופיע בשלל תרבויות בגרסאות שונות ומגוונות. גם בתרבות היהודית ישנם טריקסטרים רבים. מלבד ג׳וחה והרשלה, שעליהם ארחיב בהמשך, קיימים טריקסטרים ודמויות המאופיינות כטריקסטרים בטקסטים יהודיים רבים לאורך ההיסטוריה. ארחיב על כמה מהם, במטרה להמחיש עד כמה טבוע אפיון זה בתרבות היהודית בפרט.

<u>טריקסטרים תנכיים</u>

בסיפורי אברהם ושרה (בראשית, פרק יב, פס׳ 10-17) ויצחק ורבקה (בראשית, פרק כו, פס׳ 1-17) מאופיינים אברהם ויצחק כדמויות טריקסטרים. בשני הסיפורים, המשפחות נתונות לתקופות רעב ונאלצות לעזוב את מולדותיהן. שתי הנשים מתוארות כיפיפיות, והבעלים דואגים כי אנשי הארץ הזרה יהרגו אותם וייקחו את נשותיהן. אז כל אחד מהם מציג את אשתו כאחותו ומאפשר לזר (פרעה במקרה של אברהם ואבימלך במקרה של יצחק) לקחת אותה ולנהל איתה יחסי מין. חציית הגבולות והשימוש בתרמית, בייחוד בכל הנוגע במין, יוצר אסוציאציה של סיפורים אלה כסיפורי טריקסטרים. המעבר הכפוי כתוצאה מן הרעב מוביל לאובדן מעמד, דבר שמאפיין טריקסטרים, בנוסף למעורבותו של אלוהים בשני הסיפורים והשיח הישיר שהוא מנהל עם פרעה ואבימלך, שמהווה מעורבות על טבעית השכיחה אף היא בסיפורי טריקסטרים.[20]

סיפור נוסף בו מוצגת דמותו של יעקב כדמות טריקסטר קלאסית הוא סיפור גניבת הבכורה של יעקב מעשיו אחיו. יעקב תמיד חשק בתואר הבכור – מסופר עליו שבלידת הוא ואחיו אחז בעקבו של עשו כאילו רצה לעקוף אותו ולצאת ראשון אל העולם. מכאן שמו, יעקב. במרוץ השנים, הגיעה הזדמנות שאפשרה ליעקב לגנוב את הבכורה מאחיו. עשו חזר עייף ומיוזע מיום ציד ארוך, וראה שיעקב מכין נזיד עדשים. הוא היה רעב ועייף, וביקש מן הנזיד. יעקב הסכים, אך בתנאי אחד – תמורת הנזיד, ייתן לו עשו את הבכורה. עשו נשבע שיעשה כן מבלי לחשוב פעמיים, ויעקב הגיש לו מן הנזיד.

יעקב שבסיפור פועל במרמה ולמעשה מנצל את הרעב והחולשה של אחיו על מנת להשיג את מבוקשו. דרך פעולה שכזו אופיינית מאוד לדמותו של הטריקסטר – הוא משתמש באמצעים מפוקפקים על מנת להשיג את מטרתו, על חשבון הזולת.

<u>השטן התלמודי כטריקסטר</u>

[19] Susan Niditch, <u>A Prelude to Biblical Folklore: Underdogs and Tricksters</u>, (University of Illinois Press, 1987), pg 9-10.

[20] George P. Hansen, <u>The Trickster and the Paranormal</u>, (Xlibris, Corp, 2001).

השטן מופיע כדמות מעוררת יראה אך ניתנת להבסה, שמטרתה להוביל בני אדם לחטוא, ובכך ללמד את הציבור לקחים חשובים ונוקבים על החיים. השטן הוא ארכיטיפ, לעתים קרובות באופן הומוריסטי, בדומה לסיפורי טריקסטר. בכתבים עבריים, השטן אינו מלאך שנפל. הוא אינו כוח רשע המנוגד לאלוהים ושווה לו בכוחו; למעשה, הוא מלאך מן השורה, כנוע וצייתן לאלוהים. המשמעות המילולית של המילה שטן היא "מאשים" או "יריב", מילים שמרמזות על תפקידו כתובע בבית המשפט בגן עדן. לא זאת בלבד שטריקסטר זה מניע אותנו לחטא מלכתחילה, הוא מאשים אותנו לאחר מכן, וטוען כי נשמותינו נשלחו לגיהינום בגין המעשים שהוא דחף אותנו לבצעם. זהו הטריק האולטימטיבי על חשבונה של האנושות.
דוגמא לסיפור על השטן בסיפורי התלמוד היא סיפור המרחיב על סיפור דוד ובת-שבע מספר שמואל ב'. התלמוד מתאר את ההתרחשויות כך: בת-שבע שטפה את שערה מאחורי מסך שהסתיר אותה מעיני הציבור. השטן הופיע בדמות ציפור. דויד ירה חץ על הציפור כשהיא עפה מול המסך. החץ פספס את הציפור ושבר את המסך. בת שבע נחשפה, ודוד הבחין בה. השטן מופיע בדמות ציפור על מנת לשדל את דוד לחטוא עם בת שבע. ההנחה היא שבת שבע לא הייתה מתרחצת על גג פתוח הגלוי לעיני כולם ללא התערבות חיצונית.[21]

<u>הרבי הטריקסטר</u>

שימוש נוסף בדמות הטריקסטר בהיסטוריה היהודית היא בדמות חוזרת שכונתה "הרבי הטריקסטר". דמות זו הופיעה בסבב בדיחות שהיו נפוצות בקרב יהודי ארצות הברית בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. "הרבי הטריקסטר" מהווה דמות יוצאת דופן בקרב פולקלור הבדיחות היהודי. בשעה שבבדיחה היהודית הקלאסית האינטראקציה בין היהודי לגוי נעשית כך שהיהודי מערים על הגוי תוך כדי לעיגה לעצמו, "הרבי הטריקסטר" איננו מזוכיסט, והוא אגרסיבי מבלי להתנצל על כך. שינוי גישה זה מתרחש כיוון שבתקופה זו ניסו יהודי ארצות הברית לגבש לעצמם זהות בחברה האמריקאית הפלורליסטית, ובינם לבין עצמם הרשו לבדיחותיהם להיות מושחזות וחריפות כאוות נפשם, מבלי לחוש בצורך להקטין את עצמם.

ניתן לזהות זאת בבדיחה הבא:

שני קציני דת, אחד יהודי ואחד קתולי, נמצאים בג'יפ בקוריאה בזמן הקרבות. מפציצים אותם, אז הם עוצרים את הג'יפ וקופצים אל תוך תעלה בדיוק כשפצצה גדולה מתפוצצת על הג'יפ שלהם. האבק מתפוגג, הכומר מתיישב ומסתכל לעבר הרבי. הוא רואה שהרבי מצטלב.
הכומר קופץ על רגליו וקורא, "אה הא! נראה שקרבת המוות שכנעה אותך שיש רק דת אמיתית אחת," הוא אומר. קציין הדת היהודי מביט בו ואומר, "הו, לא. רק בודק: משקפיים, ארנק, שעון, ואשכים." [22]

הרבי אינו מתרגש מהשתפשפותו עם המוות ופועל באופן פרקטי; הוא מוודא שכל רכושו היקר נמצא עמו. תוך כדי הוא מספיק להתלוצץ על חשבונו של הכומר. פרקטיות יבשה שכזו מאפיינת

[21] Hershey H. Friedman, & Steve Lipman, "Satan the Accuser: Trickster in Talmudic and Midrashic Literature", <u>Thalia: Studies in Literary Humor</u>, Vol. 18, March 1999, pg. 31-41.
[22] Ed Cray, "The Rabbi Trickster." <u>The Journal of American Folklore</u>, vol. 77, no. 306, 1964, pp. 331–345.

רבות מבדיחות "הרבי הטריקסטר". ה"טריקים" שלו הם תמיד מילוליים, תמיד אינטלקטואליים, ותמיד מופנים כלפי גויים ועל חשבונם.

לסיכום, דמות הטריקסטר נפוצה בכל רחבי העולם ובמגוון תרבויות שונות, ושכיחה במיוחד בקרב קבוצות מיעוט מוחלשות. הסיבה לפופולריות של הדמות היא נטייתו של האדם להימשך אל שבירת חוקים – היותו של הטריקסטר דמות מעורפלת מוסרית הופך אותו לקל להזדהות.
בתרבות היהודית בפרט קיימות מספר דוגמאות לדמויות טריקסטרים, המהוות תקדים היסטורי לדמויותיהן של ג'וחה והרשלה, ומלמדות על שכיחותו של האפיון בתרבות.

פרק 2 – ג׳וחה

משהגדרנו את דמותו של הטריקסטר, נגדיר את דמותו של ג׳וחה בגבולות הגדרה זו. ראשית, נבחן את שורשיה של הדמות הידועה כ״ג׳וחה״ בקרב היהודים יוצאי-ספרד.

סיפורי ג׳וחה נפוצים בכל מרכזי הפזורה של יוצאי-ספרד: מרוקו, תורכיה, יוון, יוגוסלביה, בולגריה וארץ ישראל.

מקור השם ״ג׳וחה״ אינו ברור – רבים סבורים כי הדמות מבוססת על אדם אמיתי ושמו אבו אלע׳צן לג׳ין בן ת׳אבית, אשר חי במאה ה-14 בעיראק והשתייך לשבט ה״ג׳חואן״ – אשר משמו נגזר השם ״ג׳וחה״. סברה נוספת היא כי הדמות מבוססת על ערבי בשם ״ח׳וג׳א נאצר אדין״ שהתגורר בטורכסטן בימיו של הכובש המונגולי תימור לנג. ככל הנראה, לאורך השנים התמזגו שתי הדמויות לכדי דמות אחת, הקרואה כיום בשם ג׳וחה.[23]

דמותו של ג׳וחה מהווה בו זמנית כסיל תמים וחכם ערמומי. הוא מפיל ונופל בפח, רמאי ומרומה. מאפייניו משתנים מסיפור לסיפור ומיום ליום. אפיונו של ג׳וחה נע בין דמות תמימה וכסילה, אשר מפרשת באופן מילולי את המתבקש ממנה ובכך מפספסת לחלוטין את כוונת הבקשה, לבין ג׳וחה התעלולן, המשתמש בתחבולות מכוערות על מנת להשיג את מטרותיו, לרוב על חשבונו של הזולת.

סיפוריו עליזים ומבדרים, ומכילים לעתים מוסר השכל וחוכמות חיים שהפכו חלקם לפתגמים השגורים בפי יהודים דוברי לדינו עד ימינו אנו. כילדה, אבי נהג לומר לי ש״אם הייתי הולכת לים, לא הייתי מוצאת מים!״ כשלא מצאתי במקרר את החלב, למרות שהוא היה גלוי למדי. מקור ביטוי זה הוא בפתגם סיפורי על ג׳וחה[24]:

Djohá Se Fué a la mar y no encontró agua.

ג׳וחה הלך לים ולא מצא מים.

למרות שעלילות סיפוריו של ג׳וחה הן לרוב אוניברסליות, או כלל יהודיות, נסיבות ההיגוד של הסיפורים מאפיינים אותם כספרדיים-יהודיים. הסיפורים סופרו בידי אדם המגדיר עצמו ספרדי-יהודי, מול קהל המשתייך לקבוצה זו, ובשפת הלדינו, המהווה את השפה האתנית-קבוצתית של הספרדיים-יהודיים. סיפורי ג׳וחה סופרו בבית, בחצר או בבית הקפה, בפני קהל קטן ואינטימי. לפיכך, הם משקפים את תפיסותיהם ונסיבות חייהם היומיומיות של בני העדה בה נוצרו.[25]

בני העדה הספרדית-יהודית קיימו יחסי גומלין הדוקים עם שכניהם הלא-יהודים במהלך שהותם הארוכה בספרד של ימי הביניים, בתחומי החברה והתרבות. מגעים אלו הם שהולידו לבסוף את שפת הלדינו – הספרדית יהודית. לאחר גירוש ספרד, בשנת 1492, החלו להתגבש יישובי יהודים מגורשים בצפון-אפריקה ובאימפריה העות׳מאנית, התיישבו בהם דוברי לדינו, ובמהלך מאות

[23] יעקב אלפסי, מסמטאות המלאח, (הוצאת יריד הספרים, ירושלים 2002).
[24] יעקב בן-טולילה ותמר אלכסנדר, מילה בשעתה זהב מעלתה, (הוצאת יד יצחק בן-צבי, 2008).
[25] מתילדה כהן-סראנו, ג'וחה מה הוא אומר, (הוצאת כרטא, 1991).

שנות ישיבתם בארצות הללו, עברה הלדינו שינויים הדרגתיים בהשפעת דוברי הסביבה והתפתחו דיאלקטים השונים במקצת זה מזה. כל אלה מעידים על פתיחותם היחסית של היהודים הספרדים לקבלה ולקליטה לשונית ותרבותית באמצעות שאילת שפתם של הגויים השכנים. עם זאת, קיומה הממושך של השפה לאורך דורות ובחלקי עולם שונים מעידה על נאמנותם העיקשת של היהודים למסורת שלהם וליהדותם.[26] סיפורי ג׳וחה מכילים בתוכם את הניגודיות הזו, שכן הם מהווים לקיחתה של דמות נפוצה בפולקלור העמים הסובבים והפיכתה ליהודית – דבר המעיד בו זמנית על מודעותם של היהודים הספרדים לתרבותם של הגויים, ועל רצונם לייחד דבר זה לעצמם ולהתאים אותו לתפיסת עולמם. בשפה המקצועית של חקר הפולקלור תהליך זה נקרא ״אויקוטיפקציה״, או ״סיגול״.

האויקוטיפ הוא אחד משלושה ז׳אנרים הניתן להגדיר בסיפור העם, יחד עם המעשייה והאגדה. מעשייה היא סיפור עם שאינו מעוגן במקום ובזמן. באגדה יש אלמנטים של חברה מסוימת, ניתנת לזיהוי, ולעתים הגיבור הוא מן ההיסטוריה שלה או מהמסורת. ואילו אויקוטיפ הוא שילוב בין השניים - סוג של מעשייה אשר קיבלה עיצוב מקומי מיוחד לתרבות מסוימת.[27]

דב נוי, אבי חקר הפולקלור היהודי בארץ, הציע כמה מאפיינים של הסיגול של סיפור כללי לעולם תרבותי יהודי.

בניסיון להגדיר את המכנה המשותף לאויקוטיפים יהודיים, עולים שלושה ״כללים״ מרכזיים, המשפיעים ואפילו מכתיבים את תהליך ההבדלה ויצירת האויקוטיפ (״אויקוטיפיקציה״).

1. הסטייה מהנרטיב והשינויים במבנה מתרחשים בתחילת ובסופו של הסיפור; גוף הסיפור המרכזי נותר ללא שינוי.
2. העלילה המרכזית מקושרת לפרק בתנ״ך ולפרשנויות הדתיות-מסורתיות של אותו פרק. בהתאמה לכלל הראשון, קישור זה מתבצע בתחילתו ובסופו של הסיפור, והוא מופיע בכוונה להדגיש דפוס תרבותי יהודי.
3. האלמנט האסוציאטיבי המחבר בין המספר המקורי למורשת התרבותית של הקהל שלו הוא בעיקר חיצוני, שפתי ומבוסס על משחק מילים; הוא בדרך כלל לא קשור לעלילה או לתוכן הנרטיבי.[28]

סיפור הכולל במופגן מאפיינים יהודיים הוא הסיפור ״מי שם את ג׳וחה בסוכה שלי?״. בסיפור, ג׳וחה בונה סוכות ומשכיר אותן למשפחות לחג הסוכות בתנאי אחד – שיוכל לאכול עם המשפחות בסוכה לאורך כל החג. המשפחות הסכימו לתנאי, שנשמע פשוט למדי. כך היה מגיע ג׳וחה לבית ואוכל כמויות עצומות של אוכל, עד שהמשפחה הייתה מחליטה שהסוכה אינה שווה את הטרחה, ומשיבה אותה לג׳וחה. כך עבר ממשפחה למשפחה לאורך כל ימי החג.[29]

---

[26] דוד מ' בוניס, לשון ג'ודזמו, (הוצאת מאגנס, 1999), עמ' 17, 49.

[27] עדינה בר-אל, "גלגולו של סיפור עממי: 'אצבעוני' יהודי", כתב עת לעיון ומחקר, חוברת מס. 5, 1999, עמ' 171-183

[28] Victor D. Sanua (editor), Fields of Offerings: Studies in Honor of Raphael Patai, (Fairleigh Dickinson Univ Pr, 1983), pg 155.

[29] מתילדה כהן-סראנו, ג'וחה מה הוא אומר, (הוצאת כרטא, 1991).

המצחיק בסיפור היא יכולתו של ג׳וחה ״לאכול את העוגה ולהשאיר אותה שלמה״: בעד בניית סוכה בודדה, הוא מקבל את דמי השכרתה, אוכל ושותה כאוות נפשו, ומקבל את הסוכה בחזרה מוקדם משהוסכם. תרמיתו של ג׳וחה משעשעת גם מכיוון שהמשפחות שעל חשבונן מתבצעת התרמית אינן מבחינות בה, דבר המאפשר לג׳וחה לחזור עליה שוב ושוב. ג׳וחה שבסיפור מפגין זללנות האופיינית לדמות הטריקסטר הבינלאומית וספציפית לדמות הטריקסטר הצפון-אמריקאי שרב עיסוקו הוא בסיפוק צרכיו הגופניים (אוכל ומין).

הקהילה היהודית שבסיפור אינה מוצגת באור חיובי במיוחד. תרמיתו של ג׳וחה מבוססת על ההנחה – המתבררת כנכונה – שכל שיידרש על מנת להכניע את המשפחות הוא אכילה מוגזמת. זאת על אף שלא מדובר במעשה כה חמור, מה גם שאירוח בסוכה הוא מצווה בחג הסוכות. הסיפור שם ללעג את קמצנותן של המשפחות, המעדיפות לוותר לגמרי על קיום מנהגי החג ולמסור לג׳וחה את סוכתן מאשר להסתדר עם נוכחותו המציקה של ג׳וחה ועם ההוצאות הכספיות המוגדלות במקצת של האוכל שאכל.

שמו של הסיפור, ״מי שם את ג׳וחה בסוכה שלי?״, הפך ברבות הימים לביטוי בשפת הלדינו ששימושו כדי לומר שלא רוצים בכלל לדעת או להתעסק בדבר מסוים:[30]

?Ken metió Djohá en mi suká

מי שם את ג'וחה בסוכה שלי?

סיפור נוסף בו דמותו של ג׳וחה בהכרח יהודית הוא הסיפור ״מכירה על תנאי״. גם בסיפור זה, מנסה ג׳וחה למכור אחד מחפציו תחת ״תנאי״ מתוחכם – הוא מציע את חמורו במחיר זול, תחת התנאי שהקונה לא יזרז את החיה במילים ובמכות, ושיניח לו ללכת בקצב שלו. אך חמורו של ג׳וחה מסרב ללכת מבלי שישמע את הקריאה ״חה! חה!״, דבר שמתברר במהרה לקונה. אובד עצות, הקונה קורא ״חה! חה!״, וכשג׳וחה טוען כי הפר את התנאי שהציב, הוא אומר: ״אני לא אמרתי: חה! אמרתי: מנחה! מפני שבאה שעת מנחה״. ג׳וחה נאלץ לוותר, והקונה שומר את החמור.[31]

מצחיק לראות את ג׳וחה נופל בפח שכה טיפוסי לו עצמו – מהיכרות קודמת עם סיפורי ג׳וחה, אנו כקוראים מכירים את התבנית – ג׳וחה מציע עסקה תמימה למראה, אך לאחר חתימת העסקה מגלה הקונה שהתנאי שהציב ג׳וחה הופך את השימוש בסחורה לבלתי אפשרית או מעיקה. והציפייה של הקורא אכן נענית – החמור מסרב לנוע, אך במקום להיכנע לתרמיתו של ג׳וחה, הקונה גובר עליו בחוכמתו ומצליח למצוא פרצה משלו. הסיפור מציע טוויסט לפורמולה צפויה, ומבליט את הדואליות האופיינית לטריקסטר כתעלולן וקורבן לתעלולים של אחרים.

היהדות מופיעה בסיפור באזכור של המנחה – מושג בעברית המתייחס למצווה ביהדות. ניתן היה להחליף את המילה מנחה במילה אחרת, אך הסיפור כולל מילה זו כדי להעניק לסיפור אופי יהודי. הסיפור מהווה דוגמה קלאסית לאויקוטיפציה - לקיחה של סיפור שבהוצאת אלמנט בודד, היה יכול להיות אוניברסלי לחלוטין - ג׳וחה אינו חייב להיות יהודי על מנת להוליך שולל את הקונה,

[30] ג'וחה מה הוא אומר
[31] שם

טריקסטרים רבים עשו דברים דומים לפניו. אך המספר מתעקש להוסיף את המילה "מנחה", כדי לקרב את שומעי הסיפור היהודים אל הסיפור ולכלול אותם ואת מסורתם בו.

סיפור דומה מתאר עסקה נוספת המערבת חמור. ג'וחה מסכים להשאיל לשכנו את חמורו בעבור סכום צנוע, אך במקום להציב מראש תנאי מפוקפק, הוא מחליט הפעם לעקוב אחרי השכן ברחבי העיר. לאחר שעה קלה בשמש הקופחת, מחליט השכן לנוח תחת צלו של החמור. ג'וחה רואה בכך הזדמנות, והוא מכריז שהתשלום ששילם לו שכנו היה בעבור החמור, ולא בעבור הצל שלו. השכן מתרגז וטוען שהצל נכלל בחמור. הם יושבים ומתווכחים שעה ארוכה, ובינתיים נמלט החמור מבלי שיבחינו.[32]

גם סיפור זה מותיר בסופו את ג'וחה בידיים ריקות, אך הפעם הסיבה לכך היא חוסר תשומת לב, ולא הפסד "הוגן" ליריב שגבר עליו בתחכומו. ניתן להסיק מן הסיפור מוסר השכל – כי הוויכוח וההתפלספות המילולית הכה חביבה על הקהילה היהודית, מסיחה לפעמים את הדעת מן העיקר.

דינמיקה נוספת המופיעה לעתים קרובות בסיפורי ג'וחה היא זו שבין היהודי לגוי. ייצוג של דינמיקה זו מופיע למשל בסיפור "זרעים של גמלים". בסיפור, ג'וחה קונה בשוק גרגירי שומשום, שנמכרים לו כ"זרעי גמלים" – שאם ישתול אותם באדמה, יצמיחו גמלים. ג'וחה שותל את "זרעי הגמלים" שלו בשדה, והולך לישון תחת אחד העצים. בזמן שהוא ישן, מגיעה שיירה של בדואים וגמליהם אל השדה, והם עוצרים לנוח בו. כשהוא מתעורר בבוקר, ג'וחה נדהם לגלות שאכן "צמחו" הגמלים ששתל. הבדואים פונים אל הקאדי (שופט מוסלמי הפוסק לפי חוקי השריעה) שיקבע למי שייכים הגמלים. הקאדי יושב באוהלו כשרגליו פשוקות, וג'וחה רואה כי יש לו חור גדול במכנסיו. הוא מסמן לקאדי בשתי ידיו כי הדרך בה הוא יושב אינה צנועה. הקאדי טועה וחושב כי סימונו של ג'וחה מעיד על כך שבכוונתו לתת לו שוחד גדול אם יפסוק לטובתו, והוא אכן פוסק כי הגמלים שייכים לג'וחה. לאחר שהבדואים עוזבים, מתברר הטעות, והקאדי נרגז על ג'וחה ומסלק אותו מאוהלו.

הקאדי מוצג בסיפור באור לא מחמיא, בלשון המעטה. הוא ישוב באופן מביש, והוא מונע בקלות על ידי שוחד ורדיפת בצע. הסיפור מביע ביקורת על תרבות השוחד שהייתה נפוצה באימפריה העות'מאנית. עם זאת, הבחירה בדמות קאדי, שהוא שופט מוסלמי, לסיפור, ולא בדמות רב למשל, מעידה על תפיסה מסוימת של המספר היהודי, ועל כך שהסיפור נועד לאוזניים יהודיות, שלא ימצאו אותו פוגעני.

לעתים, ג'וחה מופיע כדמות שיותר דומה לדמות "הגיבור החכם" שהגדרתי בפרק הקודם. בסיפור "ג'וחה לא ממהר", למשל, ג'וחה מצליח להתחמק מגזר דין מוות על ידי שימוש מחוכם ב"שלוש המשאלות האחרונות" שמוענקות לו. בכל משאלה, הוא מבקש דבר שניתן להעניק רק בזמן מסוים – משאלתו הראשונה הייתה לאכול תפוח, ביודעו שבעונת החורף לא ניתן להשיג תפוחים והשופט ייאלץ לעכב את גזר דינו. משמגיע הקיץ הוא מבקש מי שלגים, ומשאלתו השלישית והאחרונה היא להשתתף בהלווייתו של המלך – "שמלכנו יאריך ימים, ואלוקים ישמור עליו...". לבסוף, נאלץ השופט לשחררו לחופשי.[33]

---

[32] מסמטאות המלאח

[33] מסמטאות המלאח

בסיפור זה, ג׳וחה משתמש בתושייתו כדי לצאת מסיטואציה מסובכת – במובן זה, הסיפור מזכיר יותר את סיפורי ה״גיבור החכם״ אותם הזכרתי בפרק הראשון, מאשר סיפורי טריקסטר בהם הגיבור טיפש וגרגרן. גם לא מדובר בתרמית שמטרתה גניבה או עבודה בעיניים. במובן הזה, מזכיר הסיפור את סיפורי אודיסאוס החכם, שכל מכשול בדרכו פתר באמצעות מחשבתו.

כיאה לסיפורים יהודיים, סיפורי ג׳וחה עסקו גם הם בענייני דת וביחסים שבין האדם לאלוהים. אחד הסיפורים שבוחנים באופן מעניין את האמונה באלוהים הוא הסיפור ״ג׳וחה מאמין באלוקים״. בסיפור, נופל על ג׳וחה אדם שניסה לטפס על גדר בצד הרחוב. האדם יוצא ללא פגע, אך ג׳וחה שובר את רגלו. כשנשאל להסבר למקרה, אומר ג׳וחה: ״עלינו להודות לאלוקים על שנתן לנו רגליים. לולא שברתי את רגלי, הייתי יכול לשבור בקלות את גבי, או חלילה את צווארי...״.[34] הסבר זה, כמובן, אינו הגיוני באמת – בהנחה ואלוהים כל יכול, הוא היה יכול מלכתחילה למנוע את הנפילה. נושא זה מעסיק אנשי דת מראשיתה של הדת; כיצד ייתכן קיומו של האל, כאשר ישנם צדיקים שרע להם? כיצד ניתן להסביר אסונות טבע ומלחמות? רצח עם?

הסיפור שם ללעג את התשובות לשאלות אלה, שלעתים מסתרבלות סביב עצמן, ונשמעות בלתי-הגיוניות. המחשבה שעלינו להודות לאלוהים כשאנו שוברים יד על כך שלא שברנו את המפרקת נשמעת מגוחכת מפיו של ג׳וחה, השלומיאל קל הדעת, אך היא מתונה יותר מאמרות שנשמעות בספר איוב - ״יְהוָה נָתַן, וַיהוָה לָקָח; יְהִי שֵׁם יְהוָה, מְבֹרָךְ״[35] – זוהי תגובתו של איוב כאשר כל ילדיו נהרגים.

סיפור נוסף העוסק במערכת היחסים בין דמותו של ג׳וחה לאל הוא הסיפור יוצא הדופן ״ג׳וחה וה׳ אחד״. בסיפור, ג׳וחה טועה בקריאת שמע ביום כיפור ואומר ״ה׳ אלוהינו ה׳ אחר״ במקום ״אחד״. הרב מתקן את טעותו, אך ג׳וחה שוכח במהרה את הנוסח הנכון, וכשספינתו של הרב מפליגה מיפו, ג׳וחה רץ אחריה על פני המים כדי לשאול אותו שוב. משל הסיפור הוא שאלוהים מעריך את כוונתו של האדם יותר מאת דיוקו בתפילה ומעשה. הסיפור יוצא דופן בכך שהוא לא סיפור הומוריסטי, ויותר מזכיר אגדות קדושים, או סיפורי מוסר. ייחוס הסיפור לג׳וחה מעיד על שכיחותה של הדמות בפולקלור היהודי-ספרדי.[36]

לסיכום, סיפורי ג׳וחה מהווים שאילה של דמות שאינה יהודית ושיוכה לקהילת מגורשי ספרד שחיה באימפריה העות׳מאנית ובצפון אפריקה. שיוך זה התרחש גם בשפת היגדם של הסיפורים, וגם באזכורים תרבותיים הייחודיים לאותה קהילה, בתהליך שנקרא אויקוטיפקציה. תהליך שיוך זה גרם לכך שדמותו של ג׳וחה מטיילת בין תחומי החיים ובין ז׳אנרים שונים בקלילות, ובסיפוריה שזורה נקודת מבט יהודית, המאפשרת לקורא הצצה לחייהם ולנקודת מבטם של אותם יהודים בשלל תחומים. ברבים מסיפורי ג׳וחה, ניכרת ביקורת של החברה היהודית כלפי עצמה - על קמצנות הנפוצה בקרב הקהילה ומופנית כלפי חברי הקהילה פחותי האמצעים. סיפורים מסויימים אף מביעים ביקורת על אופי השיח הפנימי בין חברי הקהילה, ועל נטייתו להתפלספות מילולית המסיחה מן העיקר. אותה הביקורת חלה גם בהקשר של אנשי דת, אשר לעתים מסתרבלים ומסתבכים בניסיונם להסביר תופעות שונות בחברה. באזכורים

---

[34] שם

[35] ספר איוב, פרק א', פס' כא

[36] תמר אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי, (הוצאת מאגנס, 1999).

ואינטראקציות מסוימים ניכר יחס שלילי למוסלמים ולאנשי דתם המוצגים לעתים כנלוזים ומושחתים. הדבר מעיד על ריחוק מסוים של הקהילה היהודית משכניה.

פרק 3 – הרשלה

בפרק זה, אסקור את דמותו של הרשלה על פי מודל הטריקסטר, וכאמצעי לשקף את תפיסותיהם ונקודת מבטם של מספרי סיפורו - בני הקהילות היהודיות של מזרח אירופה.

סיפוריו של הרשלה סופרו בשפת היידיש, שהייתה שפת אמם של מרבית יהודי אירופה ובריכוזי יהדות אשכנז במשך כאלף שנה. מקורה של היידיש בגרמנית עתיקה – היא החלה להתפתח במאה ה-10 בגרמניה, עם הקמתן של קהילות יהודיות באזור נהר הריין. היהודים שבאו לאזור הריין מצרפת ומצפון איטליה הביאו איתם לגרמניה סוגי שפה שונים, ועם הזמן התגבשה שפתם של היהודים לניב במיוחד ומעורבב שנקרא "יידיש" – "יהודית". הסתגרות הקהילה היהודית בתוך עצמה התגבר בעקבות מסעי הצלב שהתרחשו באותה תקופה, דבר שהוביל להתבדלות גם בשפה. במאה ה-13 גברה הגירת היהודים מזרחה, לאזור פולין. שם באה היידיש במגע עם השפות הסלאביות, דבר שעיצב אותה לשפה אותה אנו מכירים כיום.

בתחילת המאה ה-20, התפתחה וצמחה ספרות היידיש, ולשון היידיש הפכה אמצעי גמיש ומבוסס לתקשורת והעברת תרבות, אידיאולוגיות מודרניות וידיעות פוליטיות בין קהילות יהודי אירופה. באקלים זה פורסמו והופצו סיפוריו של הרשלה.[37]

הדמות הידועה כ"הרשלה מאוסטרופולי" מבוססת, ככל הנראה, על אדם אמיתי שחי במאה ה-18, בשם צבי הירש.

צבי הירש נולד בעיירה אוסטרופול שבאוקראינה. הוא התייתם בגיל צעיר, והפגין כבר בצעירותו זריזות לשון וכישרון לבדיחות מחוכמות ומחוצפות. הלצה מחוצפת מעין זו הביאה כנראה לגירושו מהכפר, לאחר שעקץ את יושב ראש הקהילה. הוא החל נודד מעיירה לעיירה, עד שלבסוף הגיע לעיירה מזיבוז', בה התגורר באותם ימים רבי ברוך, נכדו של הבעל שם טוב.

רבי ברוך היה ידוע במזגו החם ונטיותיו הדיכאוניות. חסידיו חפשו אחר בדחן שיפיג את כעסו ויעודד את רוחו – במילים אחרות, ליצן חצר. הרשלה התברר כמושלם לתפקיד. הוא שימש לצדיק לא רק כבדחן, אלא גם כמעין פסיכולוג – הוא התעמת עמו, גער בו על מידותיו הקשות והציג מולו אמיתות קשות.[38] ב"ספר הבדיחה והחידוד" של דרויאנוב אף מוצגים כמה סיפורים בהם מחליף הרשלה את הרבי בתפקידו בימים בהם הייתה רוחו ירודה. מקרים אלה הולידו מעשיות משעשעות; באחת הפעמים, אישה ענייה שהתקשתה בלידתה באה לקבל את עזרתו של הרבי. הרשלה, ששימש לו מחליף, אמר לה להניח על טבורה מטבע נחושת. ביום הבא באה האישה והודתה בדמעות אושר לרבי ברוך על עצתו המוצלחת. הרבי הבין שמדובר כנראה בעצה שנתן הרשלה, והוא שואל אותו מדוע המליץ דווקא כך. הרשלה מסביר שכיוון שהילד הוא בן עניים, ברגע ש"יריח ריח פרוטה, מיד יצא לקראתה..."[39]

---

[37] איילת לזרובסקי ומתיה קם, "יידיש", לקסיקון לתרבות ישראל

[38] עקיבא נוביק ואדוארד דוקס, "פה קבור הרשלה", ידיעות אחרונות, 21.11.2011.

[39] אלתר דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד, (הוצאת דביר, תל אביב 1963).

אך על פי כתביו של אברהם בער גוטלובר, משכיל אנטי חסידי שהרבה מכתביו הציגו את הממסד הרבני באור שלילי למדי, פתיחותו של הרשלה עם הרבי ברוך היא זו שהביאה, באופן מילולי, למפלתו.

על פי גוטלובר, אחת מהלצותיו של הרשלה על חשבונו של הרבי הלכה רחוק מדי. הרב זעם על הרשלה וציווה על חסידיו לזרוק את הבדחן המחוצף מן הגג כך שילמד לקח. הרשלה לא הצליח להתאושש, ומת מפציעו.

חשוב לזכור כי סיפור זה הובא לנו על ידי משכיל אנטי חסידי שתיעב את הרבי ממז׳יבוז׳ ועל כן היה לו מניע ברור להציג אותו באור רע מאוד ולהדגיש דווקא את אופיו ההפכפך והכעוס.

במשך השנים נבנתה דמותו העממית של הרשלה כאדם ערמומי ולעתים מעט טיפש, והוא היה למושא של בדיחות רבות ומגוונות, גם כאלה המנותקות לחלוטין מסיפור הרקע המקורי שלו. המודעות הציבורית לדמותו עלתה משמעותית עם יציאתו לאור של ספרו של חיים בלוך ב-1921, שכלל את מעלליו של הרשלה בגרמנית, אסופים לראשונה בכרך אחד. שנה לאחר מכן יצא לאור ״ספר הבדיחה והחידוד״, שכלל גם הוא בדיחות שהרשלה הוא גיבורן.[40]

הרשלה העולה מסיפורים אלה הוא, כיאה לטריקסטר, בו בזמן טיפש וחכם, מטייל בין קו האסור למותר, ובין הנכון ללא נכון מוסרית. הוא מסוגל לטרוף קערת כופתאות שנועדו לילדיה הרעבים של אם חד הורית, או לייעץ לגבר ״מוכה״ כביכול לשלוט באשתו באמצעות שוט. באופן זה, הוא דומה לבדחן הגרמני טיל אוילנשפיגל, המרמה את הקמצנים וגונב את כספם, ולועג למתנשאים ולעשירים.

אך הבדלי התרבויות ניכרים בהבדלים בין הדמויות – בעוד שהטריקסטר הגרמני דחוי מן החברה וחי בשוליה, הרשלה תומך כלכלית בילדיו ובאשתו. אוילנשפיגל נחוש לחשוף את צידה החייתי של החברה, ולעתים קרובות גורם לאחרים לאכול את הצואה שלו. הרשלה מעדיף לכלול תכנים שערורייתיים שכאלה בדבריו ולא במעשיו: כשעשיר יהודי מסרב לבקשתו של הרשלה לנדבה, הרשלה משיב לו בברכה ולא בקללה: ״אתה ובניו ובני בניך תיוותרו משגשגים עד לסוף הימים.״ הקמצן דרש הסבר, והרשלה משיב לו: ״כשקבצן הולך לבית השימוש ומפיל קופייקה אל האסלה, הוא ככל הנראה לא יתכופף להרימה. אם אדם עשיר ממנו העושה צרכיו יפיל אפילו רובל אל הצואה, הוא ללא ספק לא יתכופף להרימה. כיוון שנאמר על יהוה צבאות, ׳לי הכסף ולי הזהב,׳ ברגע שיפיל, נאמר, 50,000 רובלים אל האסלה, האם סביר שילכלך עצמו כדי להרימם?״

האזכור לספר חגי מאזכר את העובדה הידועה ביהדות הדתית שכל השגשוג בעולם מוענק על ידי אלוהים, שורה המוכרת לכל אדם ההולך לבית הכנסת. הניגוד בין הדיבור הגבוה להושטת יד אל תוך האסלה, אמור לבייש את הקמצן. הדבר גם מעיד על ידיעתו המעמיקה של הרשלה את הטקסטים הדתיים. בספרו של חיים בלוך, הוא כותב כי מכריו של הרשלה העידו עליו כאדם מאמין[41] .

[40] דור סער-מן, "בדיחה אחת יותר מדי: הסיפור האמיתי מאחורי הרשל"ה", אתר מוזיאון העם היהודי בבית התפוצות, 1.04.2018.

[41] Ruth Weisse, **No Joke**, (Princeton University Press, 2015).

אך גם אם הוא עצמו היה אדם מאמין, הוא לא היסס לנצל את אמונתם של אחרים כדי להרוויח על חשבונם: באחד הסיפורים, מוכר הרשלה ליהודי "אבקת נביאים" שאמורה כביכול לגרום למי שבולע אותה להפוך מיד לנביא ו"לדעת הכול". בפועל, היה מדובר בקמח מקולקל אותו ארז הרשלה בגלילי נייר. ייתכן כי הסיפור מעביר ביקורת על אותם יהודים המקבלים בקלות רבה מדי את דבריהם של נביאי שקר, שכן נביא אמת הוא זה אשר מקבל את מצוותיו מאלוהים – כפי שנכתב בספר דברים: "נָבִיא אָקִים לָהֶם מִקֶּרֶב אֲחֵיהֶם, כָּמוֹךָ; וְנָתַתִּי דְבָרַי, בְּפִיו, וְדִבֶּר אֲלֵיהֶם, אֵת כָּל-אֲשֶׁר אֲצַוֶּנּוּ."[42]

מוטיב חוזר בסיפוריו של הרשלה הוא היותו עני מרוד. כשהוא תופס גנב שפרץ לביתו, הוא מציע לו בבדיחות הדעת – "בוא נחפש יחדיו. שמא בר מזל אתה ובזכותך נמצא מה שהוא...". הוא מייחל לעצמו כי יהיה לו בית מלא כל טוב, ושביום אחד יישרף הבית לאפר עד שיוותר לו רק החלוק לעורו – כשהוא נשאל מדוע שיאחל לעצמו קללה שכזו, הוא משיב כי אז לפחות יהיה לו חלוק.[43]

לעתים קרובות תכסיסיו וזריזות מילותיו הם דרכו היחידה למצוא ארוחה חמה: באחד הסיפורים, הוא עובר במסעדה ושואל אם האוכל בחינם. בעל המסעדה עונה לו שהאוכל אינו בחינם, ושכל סועד משלם על האוכל בכספו. הרשלה בוחר להבין לא נכון את דבריו – הוא מזמין ארוחה גדולה, ומשלם בפרוטה בודדה. כשבעל המסעדה נרגז עליו, הוא טוען כי פעל לפי דבריו של בעל המסעדה – הוא שילם על הארוחה בכל כספו.[44]

בסיפור אחר, הוא שואל פונדקאית אם היא יודעת כיצד לבשל שני דגים בשלושה סירים מבלי לחתוך את הדגים. כשהיא שואלת אם הוא עצמו יודע את התשובה, הוא משיב כי יענה לה אם תגיש לו ארוחת צהריים. משאכל ושבע, הוא משיב לה: "שאלת אותי אם אני יודע איך לבשל שני דגים שלמים בשלושה סירים, ואני אמרתי לך כי אגיד לך רק אחרי שאוכל את ארוחת הצהריים. ובכן, עתה סיימתי לאכול ארוחת צהריים ואני יכול להגיד לך שאינני יודע!".[45]

בשני הסיפורים, משתמש הרשלה בהתחכמות מילולית על מנת להשיג את מטרתו – זהו הנשק היחיד שזמין לו, והוא מנצלו בכל תחומי החיים. היותו דמות מוחלשת חברתית: יתום ועני, הופך אותו לדמות שקל להזדהות איתה ולרצות בטובתה גם כאשר היא אינה פועלת במוסריות.

מאפיין נוסף של הרשלה הוא האינטליגנציה שלו. ברוב סיפוריו של הרשלה הוא חושב צעד אחד לפני בן שיחו – הוא חד ומדויק, וגם כאשר הוא מתנהג בטיפשות, כמו כשכביכול "הבין לא נכון" את דבריו של בעל המסעדה כשזה אמר שכל לקוח צריך לשלם "בכספו", ברור לקורא כי מדובר בהעמדת פני טיפש, ולא בחוסר הבנה אמיתי. לו ג'וחה למשל היה גיבור הסיפור, סביר להניח שהיה באמת ותמים מפרש לא נכון את דבריו של בעל המסעדה, אך קשה יותר לדמיין את הרשלה באור זה. ייתכן שהסיבה לכך היא החשיבות שהעניקה החברה ביהודית במזרח אירופה לחכמה היהודית כסימן היכר של הקהילה.

---

[42] ספר דברים, פרק יח', פס יח

[43] ספר הבדיחה והחידוד, עמ' 24.

[44] אדיר כהן, ההומור של עם ישראל לדורותיו, (אמציה הוצאת ספרים, 2004), עמ' 152.

[45] שלמה אבס, אלה סיפורי הרשלה, (הוצאת עגור, הוד השרון 1991).

כפי שכתב רפאל פטאי בספרו "המוח היהודי": "כל דובר יידיש מכיר את צמד הביטויים 'ראש יהודי' שמשמעו פקחות וניגודו 'ראש גוי' המציין טיפשות. לפקחות, או לתבונת המשכל, מקום של כבוד בקרב התכונות שהיהודים אוהבים לייחס לעצמם."[46]

באחד הסיפורים, מנצל הרשלה את תושייתו כדי לנקום בגוי שסוטר לו. הרשלה והגוי עוברים שניהם על גשר צר בו יכול לעבור אדם אחד בלבד. כשהרשלה נתקל באיכר רוסי באמצע הגשר, הגוי סוטר לו כדי שיחזור אחורה ויפנה לו את הדרך. ללא היסוס, שולף הרשלה מטבע מכיסו, נותן אותו לגוי, ומסביר – "מקובל אצל היהודים, שכאשר מרביצים למישהו – משלם מקבל המכה למכה שקל אחד!". הוא מוסיף ומצביע אל חנות מאחורי הגוי, ומספר לגוי שבעל החנות יהודי, ושאם יסטור לו יקבל גמולו ביד רחבה. הגוי פונה על עקבותיו ומפנה להרשלה את הגשר, וכשהוא סוטר לבעל החנות, שהיה אדם חזק וגדול-ממדים, הוא חוטף ממנו מכות נמרצות.

בסיפור דומה, עובדים הרשלה וחברו כרוכלים ועוברים מכפר לכפר. בכל פעם שהיו מגיעים לאחד הכפרים, היו ילדי הכפר רצים אחריהם, צועקים "יהודים! יהודים!" ומיידים בהם אבנים. הרשלה חשב וחשב כיצד לגרום לילדים להפסיק ממנהג זה. לבסוף, צץ במוחו רעיון. מעתה, בבואו לכפר הביא עמו מטבעות זהב וחילק אותם לילדים שיידו בו אבנים. כך עשה כמה פעמים, עד שפעם אחת, כשהילדים הגיעו וידם כבר מושטת לתשלום, התנצל הרשלה ואמר שמעתה לא יכול עוד לשלם להם. הילדים רגזו והלכו משם. אמר הרשלה לחברו: "אתה רואה, הם לא רוצים לידות אבנים ולצעוק "יהודים! יהודים!" בחינם!"

בשני הסיפורים, מוצגים הגויים כרודפי בצע שניתן להסיח את דעתם בקלות באמצעות מטבע. בסיפור הראשון, הרשלה אף משחק בחוסר ההיכרות של הגוי עם ההרגלים והתרבות העם היהודי, ומצליח לשכנעו בקלות בקיומו של מנהג יהודי משונה למדי. הסיפור השני מציג בנימה קלילה ומבודחת מציאות קשה של רדיפות והתעללות של הגויים בקהילה היהודית במזרח אירופה – המניע של הילדים ליידות בהרשלה וידידו אבנים רק משום היותם יהודים מקובל כמובן מאליו ומוצג כמעין אמת חיים מציקה, ולא כפשע שנאה הנובע מדעה קדומה.

דרך ההתמודדות זו עם הקשיים שעבר העם היהודי בגולה – דרך הומור שחור – היה גם הוא נפוץ מאוד בקרב הקהילות היהודיות במזרח אירופה. לדוגמה, בשנות עלייתו לשלטון של היטלר נפוצו בדיחות רבות שהציגו באור מבודח את הקשיים, בלשון המעטה, שחוו יהודי אירופה באותם הימים. בדיחות רבות שמו ללעג את הפיהרר. באחת מהן, מסייר היטלר במוסד לחולי נפש, ושואל את אחד המטופלים אם הוא יודע מי הוא. המטופל משיב שלא, והיטלר צווח עליו – "אני שליטה של גרמניה ומחר שליט העולם כולו!". המטופל מביט בו בהשתתפות ואומר "גם אצלי זה התחיל ככה".

ז'אנר נוסף של בדיחות עסק בבוטות בזוועות שחוו היהודים תחת המשטר הנאצי. באחת מהן, עומדים שני יהודים מול כיתת יורים, ונאמר להם שהוחלט שייתלו במקום. האחד מתבדח בפני חברו: "אתה רואה! נגמרה להם התחמושת!". גם היהודים שבבדיחה וגם היהודים שסיפרו אותה, צחקו למעשה בפניו של המוות.

[46] אבנר זיו, הומור יהודי, (הוצאת ספירוס, 1986), עמ' 64.

כך אמר שמעון דז׳יגאן, שחקן תיאטרון, זמר וקומיקאי יידישאי, על אותה תקופה:

״האם היינו חרשים, טיפשים, ועיוורים לאותות המאיימים של התקופה? אין לי תשובה. אני רק יכול להגיד שייתכן שמפני שחשנו בתת המודע שפסק הדין נחתם ושלא ניתן להימנע מגורלנו, רצינו לצעוק ולהחריש את רוע הגזרה. באושר תוסס רצינו להרחיק מאתנו את העצב המכרסם, אותה החרדה והפחד ששתלו עצמם עמוק בתוך ליבנו.״[47]

הציטוט מלמד על גישה מסוימת להתמודדות עם קשיים שהייתה נפוצה בתודעתם של יהודי מזרח אירופה - הנטייה להדחיק את צרותיהם באמצעות הומור. גישה זו קיימת גם בסיפוריו של הרשלה, שלעתים עוסקים בנושאים כבדים באופן קליל והומוריסטי.

לסיכום, דמותו של הרשלה מייצגת את תפיסת עולמם ואורח חייהם של קהילות יהודי מזרח אירופה, כיוון שסיפוריו סופרו על ידי ולמען אותן קהילות. הרשלה מאופיין כדמות הבקיאה בהלכה והעושה בה לעתים שימוש לתכסיסיה. זאת מכיוון שצמח בחוגים למדניים דתיים שעסקו רבות בהלכה ולכן החדירו אותה גם לסיפורים מבודחים ויומיומיים כמו סיפוריו של הרשלה. אפיונו של הרשלה כדמות מוחלשת וענייה גורמת לקורא להזדהות עמו ולרצות בהצלחתו גם כאשר הוא פועל באופן מפוקפק מוסרית. שכיחותה של הדמות והאהדה הגורפת כלפיה מצביע על כך שקהילות מזרח אירופה ראו עצמן כמוחלשות, ולכן הזדהו עם סיפורי הרשלה. כאשר הרשלה נתקל בצרה, אין לו אמצעים מלבד תושייתו וזריזות מילותיו על מנת לגבור על יריב חזק ממנו. חכמתו של הרשלה מגדירה אותו ומהווה מאפיין מרכזי של דמותו, דבר המתכתב עם תפיסותיהם של יהודי מזרח אירופה, אשר העניקו חשיבות רבה להשכלה ואינטליגנציה בקרב קהילותיהם. אלימות מילולית ופיזית מצד גויים כלפי הרשלה קיימת בכמה מסיפוריו ומוצגת לעתים כבדרך אגב וכחלק טבעי מן החיים. הרשלה מתמודד עם האלימות הזו בעזרת שנינותו וחכמתו, ומצליח כך לגבור על הגויים המאיימים עליו. העיסוק בנושאים אלה בסיפוריו הקלילים והמבודחים של הרשלה מעיד על טקטיקת הישרדות נפוצה בקרב יהודי מזרח-אירופה: הומור שחור. לכל אורך שהותם בגלות, התבדחו יהודי אירופה על הרדיפה שחוו מצד הגויים, וכך התמודדו ועיכלו את אותה רדיפה. הם פעלו בצורה זו גם כשהתמודדו עם איום בסדר גודל של המשטר הנאצי.

פרק 4 – השוואה ומסקנות

[47] Ruth Weisse, **No Joke**

עד עתה, בדקתי את דמויותיהן של ג׳וחה והרשלה בנפרד. בפרק זה אערוך השוואה בין שתי הדמויות בניסיון לעמוד על נקודות שוני ודמיון. דמיון יכול ללמד על אפיונה של דמות הטריקסטר, ובפרט זו של הטריקסטר היהודי, ועל תהליכי ה״ייהוד״ שעברה על מנת להתגבש. שוני יכול ללמד על הבדלים במצב החברתי, התרבותי והכלכלי של קהילות יהודיות במזרח אירופה והמרחב המוסלמי, ויאפשר סקירת הבדלים בתנאי חיים בסביבות שונות.

לעתים קרובות, משמשים סיפוריהם של ג׳וחה והרשלה לביקורת פנימית כלפי החברה בה נוצרו הסיפורים. בסיפור הסוכה שהוזכר בפרק השני, המתאר תרמית שרקם ג׳וחה שמאפשרת לו לאכול בסוכתן של משפחות להן השכיר סוכות מדי לילה. המשפחות בזו אחר זו מסלקות אותו מסוכתן כאשר הוא אוכל בהגזמה, ובכך מפרות את החוזה איתו כך שהוא מקבל תשלום מלא על הסוכות, החזרה מוקדמת שלהן, ויש בידיו האפשרות לעבור הלאה למשפחה הבאה ולהתחיל מחדש כל לילה. הסיפור מעביר ביקורת על קמצנותן של המשפחות היהודיות, המעדיפות שלא לקיים את מצוות החג ולא רוצות לתת מהאוכל שלהן לג׳וחה – וזאת עוד בחג הסוכות, בו מצווים היהודים לארח בסוכתם. אחד מסיפורי הרשלה מעביר גם הוא ביקורת על קמצנות בין אדם לחברו:

מצבו של הרשלה נעשה גרוע. אין לו במה להתפרנס. וכשלא נותר לו מאומה לאכל יצא לחזר על הפתחים ולקבץ נדבות. הגיע לבית אחד ודפק בדלת.
פתח בעל הבית את הדלת ואמר: ״מה רצונך?״
״אולי אפשר לקבל קצת לחם?״ התחנן הרשלה.
״אין לי!״ ענה בעל הבית.
״ואולי תוכל לתת לי קצת אורז?״ המשיך הרשלה להתחנן.
״אין לי!״ אמר בעל הבית.
״אז אולי קצת מים לשתות,״ בקש הרשלה.
״אין לי!״ ענה בעל הבית.
אמר הרשלה: ״אם אין לך כלום, אז מה אתה עושה בבית? צא ונלך לקבץ נדבות ביחד.״[48]

הסיפור מותח ביקורת על סירובו של בעל הבית לסייע לחלש ממנו אפילו במקצת, ובשקר הבוטה בו השתמש כתירוץ. להרשלה ולקורא ברור שניהם כי לא ייתכן שלבעל הבית אין אפילו מעט מים להציע, הוא בוחר במודע לנהוג בקמצנות. הרשלה מוכיח אותו על כך, ולפני שהוא עוזב, דואג ללעוג לשקר הברור של בעל הבית, תוך מסווה של תמימות. בכך שהוא מזמין אותו לקבץ נדבות יחד איתו, הרשלה מדגיש את שיוכם לאותה קהילה ואת החטא המוסרי שמבצע בעל הבית בסירובו להושיט לו יד לעזרה.

ביקורת כלפי קמצנות קיימת בסיפורים רבים גם של ג׳וחה וגם של הרשלה, וזאת כנראה בשל הדגש שקיים ביהדות על קיום הצדקה. כפי שנכתב בספר דברים פרק טו: ״כִּי-יִהְיֶה בְךָ אֶבְיוֹן מֵאַחַד אַחֶיךָ, בְּאַחַד שְׁעָרֶיךָ, בְּאַרְצְךָ, אֲשֶׁר-יְהוָה אֱלֹהֶיךָ נֹתֵן לָךְ--לֹא תְאַמֵּץ אֶת-לְבָבְךָ, וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת-יָדְךָ, מֵאָחִיךָ, הָאֶבְיוֹן. כִּי-פָתֹחַ תִּפְתַּח אֶת-יָדְךָ, לוֹ.... נָתוֹן תִּתֵּן לוֹ, וְלֹא-יֵרַע לְבָבְךָ בְּתִתְּךָ לוֹ: כִּי בִּגְלַל הַדָּבָר הַזֶּה, יְבָרֶכְךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, בְּכָל-מַעֲשֶׂךָ, וּבְכֹל מִשְׁלַח יָדֶךָ״.[49]

---

[48] שלמה אבס, אלה סיפורי הרשלה, (הוצאת עגור, הוד השרון 1991).
[49] דברים פרק טו' פס' ז'-י'

תחום נוסף בו קיימת ביקורת עצמית של הקהילות קשור בטיב השיח והאינטרקציה הפנים-קהילתית. בפרק השני הזכרתי את אחד מסיפוריו של ג׳וחה בו הוא מנהל ויכוח סוער עם אחד משכניו בנוגע לעסקה ביניהם הקשורה בחמורו של ג׳וחה. בשעה שהתווכחו, החמור ברח. הסיפור מעביר ביקורת סמויה על נטייתה של הקהילה היהודית לויכוחים והתפלספויות מעין אלה, בהן נושא הויכוח הוא משני להתווכחות לשם התווכחות - עד כדי כך שמושא הויכוח, החמור, יכול לברוח מבלי שבכלל יבחינו בו. סיפור של הרשלה משלב את הביקורת על הקמצנות עם הביקורת הזו:

פעם חלם הרשלה בשנתו בלילה חלום ובחלומו הופיע אדם שהיה חייב להרשלה שנים עשר שקלים, אבל היה מוכן להחזיר לו רק עשרה שקלים.
הרשלה לא הסכים לקבל רק עשרה שקלים ובמשך כל אותו חלום היה רב עם אותו אדם, כשהוא צורח:
״אני רוצה את מלוא שנים עשר השקלים!״
מרב הצעקות בחלומו התעורר הרשלה, נזכר במאורעות החלום, הסתכל בידיו וראה שהן ריקות.
״איזה טיפש אני,״ רטן הרשלה, ״בגלל הויכוח המטופש הפסדתי עשרה שקלים...״ מיד נשכב שוב במיטה, עצם את עיניו, הוציא ידו מחוץ לשמיכה וצעק:
״אתה שומע? אני מוכן להתפשר - תן עשרה שקלים!״[50]

הסיפור מציג כמעט דילמה בין שתי מגרעות - הרצון לנצח בויכוח בכל מחיר מול רדיפת הבצע. העובדה שהרשלה נאבק בכל כוחו ומרצו על שני שקלים בודדים מעבירה ביקורת, כמו בסיפור החמור של ג׳וחה, על כך שלעתים נושא הויכוח אינו העיקר, אלא הרצון להתווכח. אך בסיפורו של הרשלה לבסוף התאווה לכסף גוברת על הרצון להתווכח. בכך הסיפור מעביר למעשה ביקורת כפולה.

הווכחנות היא מאפיין יהודי כלל עולמי, הנפוץ בבדיחות רבות בקטלוג היהודי. דוגמא טובה לכך היא הבדיחה הבאה, מספר הבדיחה והחידוד של דרויאנוב:

שני יהודים נסעו בעגלה בדרך צרה, ולפתע נחסמה הדרך בשתי אבנים גדולות. החלו היהודים מתווכחים ודנים ביניהם מה לעשות, ובינתיים הגיעה עגלה עם שני גויים. ירדו הגויים מן העגלה, הפשילו שרוולים, סילקו את האבנים ופינו את הדרך. אמר יהודי אחד לשני: תראה שכל של גויים תמיד בכוח...[51]

גם בבדיחה הזו, בדומה לסיפור החמור של ג׳וחה, או סיפור החלום של הרשלה, העיקר נשכח מן הדמויות היהודיות לטובת קיום ויכוח. היא אף מעידה על יחס שלילי לגויים גם כאשר הם אובייקטיבית פועלים נכון: ״שכל של גויים תמיד בכוח...״. דבר זה קיים באופן גורף בשיח היהודי ומהווה מאפיין באמצעותו מגדירה עצמה הקהילה היהודית הכלל-עולמית. מעניין לציין כי על אף שהמאפיין שלילי - הבדיחה שלמעלה מציגה באור שלילי את גיבוריה היהודיים, ובאור חיובי את הגויים - הוא מאפיין שמופיע ומופץ בסיפורים ובבדיחות יהודיות. משמע, לקהילות יהודיות לא מפריע לצחוק גם על מגרעותיהן.

---

[50] אלה סיפורי הרשלה
[51] ספר הבדיחה והחידוד

אחד מסיפוריו של הרשלה, אותו הזכרתי בקצרה בפרק השלישי, מתאר את פריצתו של גנב לביתו של הרשלה בשעת לילה:

הירשל הקיץ פתאום משנתו בלילה: גנב פרץ לביתו. קפץ לתפוס את הגנב, וביקש הגנב להתחמק מפניו ולברוח. אמר לו הירשל:

שוטה, למה אתה מבקש לברוח? אדרבה, בוא ונחפש יחדיו. שמא בר-מזל אתה ובזכותך נמצא מה-שהוא...[52]

גם בקטלוג סיפוריו של ג'וחה קיים סיפור כמעט זהה:

בחצות הלילה נכנס גנב לביתו של ג'וחא ותר אחרי דברי ערך. לשמע רעש שעלה מן המטבח נתעוררה אשתו ולחשה לו על אוזניו: "ג'וחא, אינך רואה שיש גנב בביתי?" ענה ג'וחא: "ראיתי, אבל מי אני שאמנע ממנו לחפש? אולי הוא ימצא סוף סוף את מה שאני לא מצאתי הרבה זמן".[53]

עצם העובדה שאותו סיפור סופר על שתי הדמויות מלמד על מעבר של תבניות סיפור מסוימות בין שתי הקהילות, ועל דמיון עמוק בין שתי הדמויות - ראשית כל, שתי הדמויות מאופיינות כעניות. ניתן ללמוד מכך על הקהילות בהן סופרו ונשמעו הסיפורים, ועל תפיסתן את עצמן כקבוצות מוחלשות בחברה.

נוסף על כך, אנחנו למדים כי זה בגדר אפיונן של שתי הדמויות להגיב לאיום באופן מבודח, ולנטרל את אי-הנעימות לא באמצעים פיזיים, אלא באמצעות הקטנה עצמית. בגרסת הסיפור של הרשלה, הוא פונה ומתעמת ישירות עם הגנב, אך במקום לאיים עליו או להתגונן מפניו, הרשלה בוחר להדגיש את המשותף בניהם - שנינו חסרי כל, נוכל לחפש יחדיו. כך הוא מחבב עצמו על הגנב, ועל הקהל השומע את הסיפור. טקטיקת ההתגוננות הזו הייתה נחוצה לעתים בחיי היום יום של קהילות יהודים בגולה, שלא היו להם אמצעים רבים להתמודד עם הרדיפה שחוו. אם לא ניתן לשנות דבר מה, ניתן לצחוק עליו.

דבר זה מתכתב עם מאפיין כללי של דמות הטריקסטר בכל רחבי העולם - כדמות עליה ניתן להשליך את טקטיקות ההישרדות של קבוצות מיעוט. דמות הטריקסטר נפוצה במיוחד בקרב קבוצות מיעוט שכן היא דמות מוחלשת פיזית וחברתית, הגוברת בכל זאת על אויביה באמצעות תושייה, עורמה או לעתים מזל טהור. הדבר מאפשר לחברי קבוצות מיעוט להזדהות עם דפוס דמות שכזה, ואף להשתיל באפיונה מאורעות מחייהם האישיים ואת אופן התמודדותם עם מאורעות אלה.

אחד הדברים המבדילים בין הרשלה לג'וחה הוא מושא הצחוק בסיפוריהם. בסיפוריו, ג'וחה הוא לעתים קרובות מושא הצחוק – הוא נוהג לעתים קרובות בטיפשות, והצחוק שהוא מעורר הוא על חשבונו וללא ידיעתו. כך למשל בסיפור הבא:

יום אחד פנה אביו של ג'וחא לבנו ואמר לו: ג'וחא בני, אני מבקש שתיכנס עימדי לעסקי סחר בבהמות. הא לך סכום כסף ולך קנה בשוק עשרה חמורים".
הלך ג'וחא לשוק וקנה עשרה חמורים, רכב אל אחד מהם והוביל את התשעה הנותרים.

---

[52] ספר הבדיחה והחידוד

[53] יעקב אלפסי, מסמטאות המלאח, (הוצאת יריד הספרים, ירושלים 2002).

בעודו מתנהל בדרך הפנה ג׳וחא את ראשו לאחור כדי לספור את החמורים ולתדהמתו הרבה גילה שיש רק תשעה, חסר אחד.
נכנס ג׳וחא לביתו כשהוא אבל וחפוי ראש. פנה אל אביו ואמר לו: ״מדוע פניך נפולות היום, בני?״ ענה ג׳וחא: קניתי עשרה חמורים, אך כשספרתי אותם, גיליתי רק תשעה.״ ענה לו אביו: ״אני דווקא סופר אחד עשר חמורים.״ תמה ג׳וחא: ״הכיצד?״ ענה האב: ״החמור האחד עשר רוכב על החמור העשירי.״ [54]

הקורא מבין את מקור הבלבול של ג׳וחה כבר בהתחלה, אך ג׳וחה נותר באפלה לכל אורך הסיפור, ובסוף זוכה גם ללעגו של אביו. לעומתו הרשלה מהווה גם הוא לעתים מושא לצחוק, אך הוא תמיד מודע לבדיחה ולוקח בה חלק, כמו בסיפור הבא:

פעם אחת יצא הרשלה לרחוב לבוש במעיל חדש יפה. אך לא יאמן, החלק הפונה אל הבריות, כלומר החזה והצווארון, היה תפור מבד אטלס יפה להפליא: ואלו החלק האחורי – הגב – היה, לא עליכם, תפור משק פשוט. וכך הלך לו הרשלה, שמח וטוב לב.
ראו אותו האנשים, צחקו ואמרו:
״הרשלה, הרשלה, איזה מין מעיל יש לך?״
צחק גם הוא וענה להם:
״מלפנים אני רואה את הבגד ולכן עליו להיות יפה. ואלו את הצד האחורי אינני רואה, אז מה אכפת לי אם יש שם שק?״ [55]

בסיפור הזה, בדומה לסיפורו של ג׳וחא, מהווה הרשלה מושא צחוק לבריות בשל התנהגותו המשונה. אך בשונה מג׳וחה, הרשלה מודע לכך שצוחקים עליו, ומשתתף בצחוק. בכך, הוא אינו מוצב בעמדת נחיתות והקורא אינו רואה בו טיפש או נלעג, אלא רק משונה – וגם זאת פעמים רבות באופן חביב. ייתכן שהדבר נובע משורשיהן השונים של שתי הדמויות - בעוד שדמותו של הרשלה צמחה בחוגים למדניים של בחורי ישיבה וחצרות חסידים, דמותו של ג׳וחה צמחה בסביבות יותר עממיות של אנשים פשוטים ועובדי כפיים. לפיכך, הרשלה לעולם אינו מראה נחיתות אינטלקטואלית, כיוון שהקהילה בה נוצר ראתה בחכמה כמאפיין מרכזי שלה, וכמאפיין שמגדיר אותה. לעומתו, לסביבה שהולידה את דמותו של ג׳וחה לא הפריע ללהק אותו לעתים כדמות הנלעג ולעתים כדמות הלועג – גם אם המשמעות היא להקריב את חכמתה של הדמות בתמורה לבדיחה מוצלחת.

אפיון דמותו של הרשלה כיהודי הוא אפיון שטבוע הרבה יותר בזהותו מאשר בזו של ג׳וחה. רבים מסיפוריו של הרשלה מזכירים באופן חולף את יהדותו, את יהדותם של שכניו ואת יחסיו אל הדת ואל מצוותיה. בעוד שניתן למצוא סיפורי ג׳וחה המתייחסים ליהדות במופגן, הם בהחלט נדירים יותר – כקורא של סיפורי הרשלה, אתה בטוח ביהדותו ומביט על סיפוריו מתוך הידיעה הזו ומשמעותיה התרבותיים, בעוד שסיפורי ג׳וחה הם אוניברסליים בהרבה, וגם כאשר מופיעים בהם מאפיינים יהודיים, הם לרוב מנותקים מהעלילה המרכזית ונוספים על ידי המספר בעיקר על מנת לקרב את הסיפור אל לב שומעיו.

[54] מסמטאות המלאח
[55] אלה סיפורי הרשלה

ההבדל הזה נובע מהיותו של ג׳וחה דמות שהתקיימה והופצה ברחבי העולם המוסלמי שנים רבות לפני שסיגלה אותה הקהילה היהודית דוברת הלדינו לעצמה. לפיכך, רבים מסיפוריו אינם מציגים את ג׳וחה כדמות יהודית בהכרח, ושיוכם של סיפורים אלה לקטלוג הפולקלור היהודי נובע אך ורק מהיגודם על ידי ובפני יהודים ומתהליך הסיגול היהודי שעברו.

לעומתו, הרשלה נוצר כדמות של ליצן בחצרו של רב, והיה מההתחלה דמות שהשתייכה אך ורק לקהילות היהודיות של מזרח אירופה. לכן, הזהות היהודית טבועה בו ומגדירה אותו. בחלק מסיפוריו, הוא אף מוצג כאדם הבקיא בהלכה והעושה בה שימוש אקטיבי בתעלוליו והלצותיו. יחסו של ג׳וחה לדת הוא של פשוט עם – הוא מאמין באלוהים, אך אינו בקיא בתורה ובאחד מסיפוריו אף נכשל באמירת האמרה הבסיסית ״ה׳ אלוהינו ה׳ אחד״ ואומר במקום זאת ״ה׳ אחר״.

בעוד שגם בסיפורי הרשלה וגם בסיפורי ג׳וחה ניכרת ההבדלה של המספר את עצמו מן הגויים, ולעתים קרובות ניכר זלזול בהם, סיפוריו של ג׳וחה כמעט ולא מציגים התעמתות פיזית או הקנטה שחווה ג׳וחה על רקע יהדותו. לעומתו, מספר מסיפורי הרשלה מציגים מציאות בה יהדותו של הרשלה הופכת אותו קורבן לזריקת אבנים והקנטות מילוליות - התעללות אליה הוא מגיב בנפנוף ומשיכת כתף, כדבר שהוא מענייני היום יום.

ג׳וחה לעתים קרובות מוצג כבעל יחסים קרובים של שכנות וידידות עם שכניו המוסלמים - הוא מנהל איתם משא ומתן, נותן להם הנחות על המוצרים השונים והמשונים מהם הוא מנסה להשתכר בסיפוריו, ומנהל עמם שיחות חולין. לעומתו, בסיפוריו של הרשלה, כאשר הוא בא במגע עם אחרים, הקורא נוטה להניח כי בן שיחו יהודי (פעמים רבות הדבר מצוין במפורש), וכשהוא כן פוגש בדמויות גויים, הן לרוב עוינות כלפיו.

שאלת איכות חייהם ורמת השתלבותם בסביבה של יהודי אירופה למול יהודי ארצות האסלאם היא שאלה שהעסיקה ושמעסיקה חוקרים שנים רבות.

במאמרו ״תמורות במעמדם של יהודי סוריה וא״י באמצע המאה ה-י״ט״, מסביר משה מעוז כי התפיסה הרווחת, כי מצבם של היהודים ברחבי הקיסרות העות׳מאנית היה טוב יותר באופן משמעותי מזה של יהודי אירופה הנוצרית, נכון באופן חלקי - הקהילה היהודית באימפריה העות׳מאנית נהנתה מאוטונומיה בענייני דת, חינוך, ניהול מוסדות צדקה, גביית מסים מסוימים ושיפוט בדיני אישות. נוסף על כך, הם חייו בביטחון לתקופות ממושכות, וחלקם היו בעלי משרות חשובות והיוו חלק חשוב מן הכלכלה המקומית.

עם זאת, היו היהודים וכמוהם הנוצרים נתינים ממדרגה שנייה במדינות הללו - הם נחשבו על ידי דת האסלאם השלטת כ״אנשי הספר״, המאמינים באל אחד ונושאים חלק מן ההתגלות האלוהית, ועל כן היו רשאים לחיות במדינה מוסלמית, אך במעמד של בני חסות - מעמד שממנו נדרשו מסים נוספים והוטלו עליו מגבלות קשות.[56]

[56] משה מעוז, "תמורות במעמדם של יהודי סוריה וא"י באמצע המאה הי"ט", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ה', 1969, עמ' 153-159.

במאמרה "היסטוריית יהודי אירופה במהלך המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20", כותבת פרופסור מוניקה ריצ'רז כי על אף שיהודי אירופה הגיעו כולם למעמד שווה בעיני החוק עד סוף המאה ה-19, שוויון זכויות אינו מלא כל עוד החברה אינה מקבלת את המיעוט כשווה לה. קבלת היהודים היוותה גורם שהשתנה באופן דרמטי ממדינה למדינה ובמהלך השנים. ברוסיה למשל, קבוצת המיעוט הגדולה של היהודים ראתה עצמה כלאום עצמאי והייתה פחות מעורבת בתרבות מיהדות המערב, מה שהפך את מעמדה לפגיע יותר. אנטישמיות התקיימה פחות או יותר בכל החברות האירופאיות במאה ה-19, ותפסה תאוצה לקראת מלחמת העולם השנייה. אך בשעה שבמזרח האנטישמיות הובילה לפוגרומים ממושכים, במערב היא בוטאה בעיקר בדפוס ובהצבת מגבלות חברתיות על היהודים. העלייה במעמדם החברתי של יהודים מערביים במהלך המאה ה-19 הפחידה במיוחד את מעמד הביניים הבורגני, שהפך לתומך המרכזי של רעיונות אנטישמיים.[57]

יהדות מזרח-אירופה, שבה צמחו סיפוריו של הרשלה, הייתה נתונה להתקפות פיזיות וסכנה לשלומה האישי באופן תכוף יותר מיהדות מערב-אירופה, וגם מיהדות ארצות האסלאם.

כתוצאה מכך, סיפוריו של ג'וחה מעידים על קרבה יחסית עם שכניו המוסלמים, מה גם שעצם האימוץ של דמותו על ידי הקהילה היהודית מהסביבה המוסלמית בה נוצר מעיד על פתיחות מסוימת בקהילה היהודית. לעומת זאת, סיפוריו של הרשלה אינם מכילים אינטראקציה מרובה עם גויים, וכאשר היא מופיעה היא בעלת אופי עוין ואף אלים.

לסיכום, בין הרשלה וג'וחה קווי דמיון ושוני, המעידים על דמיון ושוני בין הקהילות בהן צמחו הדמויות. קווי הדמיון מתבטאים בקיומה של ביקורת עצמית דומה של כל קהילה כלפי עצמה: ראשית, לשתי הדמויות סיפורים המוקיעים קמצנות ואנוכיות. הדגש שקיים בשתי הקהילות בנושא זה נובע ככל הנראה מהדגש על הצדקה ביהדות. ביקורת עצמית נוספת שמופיעה בסיפורי שתי הדמויות היא כלפי הווכחנות חסרת המטרה המאפיינת את קהילות היהודים - סיפורי ג'וחה והרשלה מציגים מספר פעמים את גיבוריהם בהתנצחות מתמשכת וקטנונית עם אחד משכניהם. מאפיין זה מופיע בבדיחות יהודיות רבות.

קו דמיון נוסף הוא באפיון שתי הדמויות כעניות ומוחלשות בחברה - אפיון זה נובע מהאפיון הכללי של דמות הטריקסטר, המגיע משולי החברה וגובר על חזקים ממנו באמצעות התנצחות מילולית. מאפיין זה הופך את הדמות לחביבה במיוחד על קבוצות מיעוט, אשר משליכות על דמויות הטריקסטר שלהן את טקטיקות ההישרדות שלהן - למשל טקטיקת ההומור העצמי וההקטנה העצמית שמופיעה אף היא גם בסיפוריו של ג'וחה וגם באלה של הרשלה. הטקטיקה מעידה על הצורך שהיה לשתי הקהילות בה, בתור מיעוט נרדף בארצן.

[57] Monika Richarz, "The History of the Jews in Europe during the 19th and Early 20th Centuries", Discussion Papers Series Volume I, The Holocaust and the United Nations Outreach Programme.

קווי שוני מתבטאים ברמת הדגש על יהדותן של הדמויות: יהדותו של הרשלה טבועה בדמותו ומגדירה אותו, בעוד שיהדותו של ג׳וחה מופיעה בסיפורים מעטים ולעתים קרובות מופיעה כתוספת מאוחרת שאינה קשורה בעלילה. כמו כן, רמת בקיאותן של הדמויות בדת שונה - הרשלה מוצג בחלק מסיפוריו כבקיא בהלכה ואילו ג׳וחה מאמין באלוהים אך מתקשה לעתים אפילו בתפילות הפשוטות ביותר. זאת התוצאה מהרקעים השונים של שתי הדמויות - אחת בחצר חסידים והשנייה בסביבה מוסלמית עממית.

קו שוני נוסף הוא מושא הצחוק בסיפורים - בעוד שג׳וחה והרשלה שניהם נעים בין תפקיד הלועג לתפקיד הנלעג בסיפוריהם, ג׳וחה מהווה את מושא הצחוק בסיפוריו לעתים קרובות בהרבה, והבדיחה בדרך כלל ״על חשבונו״ - הוא נוהג בטיפשות ואינו מודע לכך שצוחקים עליו. הרשלה לעומתו לעולם אינו מראה נחיתות אינטלקטואלית, וגם כאשר צוחקים עליו, הוא שותף לצחוק ומודע אליו. ההבדל נובע ככל הנראה משורשיהן השונים של שתי הדמויות - בעוד שהרשלה צמח בקהילות מלומדים ורבנים (הוא הרי במקור מבוסס על ליצן בחצר רבנים), מקורותיו של ג׳וחה הם עממיים ולא-יהודיים, ולכן הוא נוטה יותר כלפי דמות השוטה.

הבדל נוסף בין הדמויות הוא ההתייחסות לגויים בסיפוריהם. ג׳וחה מוצג לעתים קרובות כבעל יחסים קרובים וידידותיים עם שכניו המוסלמים, והרשלה לעומתו ממעט באינטראקציה עמם, וכאשר היא מופיעה היא מאופיינת בעוינות, עימות ואף אלימות. הדבר נובע ככל הנראה מיומיום שונה של שתי הקהילות - יהודי המרחב המוסלמי היו יותר מעורבים בחברת הגויים שהקיפה אותם, וניהלה עמם מגעים פחות מאיימים ואלימים ביחס ליהודי מזרח אירופה, שהיו מסוגרים מן החברה והיו נתונים לרדיפה אלימה.

סיכום

בעבודתי בחנתי את דמויותיהן של ג׳וחה והרשלה כדמויות טריקסטרים יהודיים וניסיתי לחשוף איזה ממאפייני הקהילות ניתן לדלות מהסיפורים, מתוך ההנחה שסיפורים עממיים מאפשרים מבט אינטימי לחיי היומיום של הקהילה בה צמחו.

התחלתי בהגדרה כללית של דמות הטריקסטר ושל התפקיד שהדמות משחקת בקטלוג סיפורי העם של קהילה מסוימת. כללתי סקירה של טריקסטרים שהופיעו בטקסטים יהודיים לאורך ההיסטוריה על מנת לספק רקע להתפתחות דמויותיהן של ג׳וחה והרשלה.

לאחר מכן, הגדרתי בנפרד את דמויותיהן של ג׳וחה והרשלה וניתחתי כמה מסיפוריהם בניסיון למצוא דפוסים המעידים על תפיסות, מחשבות ומאפייני שגרה של קהילות יהודי ארצות האסלאם ויהודי מזרח אירופה.

מצאתי כי בסיפורי שתי הדמויות קיימת ביקורת פנימית כלפי חברי הקהילה בה צמחו הסיפורים - ספציפית כלפי קמצנות בין אדם לחברו. הימצאות הביקורת גם בסיפוריו של ג׳וחה וגם בסיפוריו של הרשלה מעניינת במיוחד שכן הצדקה והנתינה מהוות ערך חשוב ביהדות, שהיא האלמנט המשותף לשתי הקהילות.

דמיון נוסף הוא בעובדה ששתי הדמויות עניות וחלשות פיזית וחברתית. אפיון זה הוא אפיון כללי של דמות הטריקסטר, והוא אחד הגורמים להיותה של הדמות פופולרית בקרב קבוצות מיעוט. קהילות כגון קהילות היהודים בארצות האסלאם ובמזרח אירופה, שמהוות קבוצת מיעוט נרדף, משליכות על דמות הטריקסטר את חרדותיהן ופחדיהן, ואת טקטיקות ההישרדות שלהן - למשל טקטיקת ההומור העצמי וההקטנה העצמית שמופיעה גם בסיפוריו של ג׳וחה וגם באלה של הרשלה.

הבדל בין הדמויות נובע ממקור הסיפורים – בעוד שסיפוריו של ג׳וחה התפתחו בעולם המוסלמי ועברו שיוך (״אויקוטיפקציה״) לקהילה היהודית המקומית, סיפוריו של הרשלה צמחו בקהילה היהודית במרחבים דתיים ולמדניים. הדבר מוביל להבדל באופי הסיפורים - היהדות בסיפורי הרשלה טבועה באפיון דמותו ומופיעה באופן זה או אחר במרבית סיפוריו. ההפך נכון לגבי ג׳וחה - היהדות משחקת תפקיד במעט מסיפוריו, וגם כשמופיעה, היא לעתים מוכנסת כבדרך אגב וכפרט שולי שאינו קשור בעלילת הסיפור.

הבדל זה בין המקור השונה לסיפורים מוביל גם לאפיון שונה לדמויות - בעוד שהרשלה הינו חכם מטבעו ותמיד שולט בהשתלשלות העניינים בסיפוריו, ג׳וחה נוהג לעתים בטיפשות ולעתים בחוכמה, בהתאם לצורכי העלילה. זאת מפני שג׳וחה צמח בחוגים עממיים ולא-יהודיים, ואילו הרשלה צמח בחוגים אינטלקטואלים ומורמים מן העם.

שוני נוסף נובע ממציאות יומיומית שונה בין שתי הקהילות. הרשלה מגיע ממזרח אירופה, בה הקהילה היהודית הייתה נתונה לרדיפה אלימה והייתה מנותקת משכניה הגויים. ג׳וחה לעומתו מגיע מארצות האסלאם, בה הקהילה היהודית הייתה יותר מוגנת, יותר מעורבת בחברה, והייתה בעלת קשרים אישיים פחות עוינים עם הגויים שהקיפו אותה. הבדל זה משתקף בסיפורים - ג׳וחה מוצג כבעל יחסים קרובים עם שכניו הגויים ומנהל עמם מגע לעתים קרובות.

הרשלה לעומתו מנהל מגעים מועטים עם הגויים, וכאשר אלה מתבצעים הם נוטים להיות עוינים ואף אלימים.

ניתן להכליל ולומר כי הדמיון בין הדמויות נובע מהשפעת היהדות על שתי הקהילות, או מכך ששתי הקהילות הן קבוצות מיעוט במדינתן, ואילו ההבדלים נובעים מאופן ההתפתחות השונה של שתי הדמויות ומן המציאות ההיסטורית השונה בה חיו שתי הקהילות.

המחקר שניהלתי היה ברובו עצמאי והכריח אותי להביט בסיפורים מבודחים וקלילים ולנסות לדלות מהם משמעות – והופתעתי מכמה שבאמת הצלחתי להסיק מסקנות מבוססות. נוכחתי לגלות כמה סיפוריהם של ג׳וחה והרשלה מכילים אמירות כנות ופשוטות על החיים בקהילות בהן נוצרו, וכמה הנסיבות ההיסטוריות של היווצרותם משפיעות על התכנים בהם.

זו הפעם הראשונה בה התנסתי בחקר של ספרות עממית, והעיסוק בה מרתק לדעתי. הספרות העממית מאפשרת מבט על קהילה שלמה, שלא כמו הספרות הכתובה שמבטאת לעתים רק את תפיסות האליטה.

המחקר שערכתי עבור עבודה זו גרם לי להעמיק את הידע שלי על הקהילות מהן הגיעה משפחתו של אבי ומשפחתה של אמי ולהבין טוב יותר חלק מהביטויים בהם משתמשות כל אחת מהמשפחות, מתוך התבוננות מעמיקה בסיפורים אותם הכרתי מגיל צעיר.

ביבליוגרפיה

עברית:

אבס, שלמה, אלה סיפורי הרשלה, (הוצאת עגור, הוד השרון 1991).

אלכסנדר, תמר, "הדמות והעיר – סיפורים הומוריסטיים יהודיים-ספרדיים", כתב העת פעמים, חוברת מס' 7.

אלכסנדר-פריזר, תמר, מעשה אהוב וחצי, (הוצאת מאגנס, 1999).

אלפסי, יעקב, מסמטאות המלאח, (הוצאת יריד הספרים, ירושלים 2002).

בוניס, דוד מ', לשון ג'ודזמן, (הוצאת מאגנס, 1999).

בר-אל, עדינה, "גלגולו של סיפור עממי: 'אצבעוני' יהודי", כתב עת לעיון ומחקר, חוברת מס. 5, 1999, עמ' 171-183

דרויאנוב, אלתר, ספר הבדיחה והחידוד, (הוצאת דביר, תל אביב 1963).

זיו, אבנר, הומור יהודי, (הוצאת פפירוס, 1986).

כהן, אדיר, ההומור של עם ישראל לדורותיו, (אמציה הוצאת ספרים, 2004).

כהן-סראנו, מתילדה, ג'וחה מה הוא אומר, (הוצאת כרטא, 1991).

לזרובסקי, איילת וקם, מתיה, "יידיש", לקסיקון לתרבות ישראל

מעוז, משה, "תמורות במעמדם של יהודי סוריה וא"י באמצע המאה הי"ט", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ה', 1969.

נוביק, עקיבא ודוקס, אדוארד, "פה קבור הרשלה", ידיעות אחרונות, 21.11.2011.

נצר, רות, "ונהפוך הוא: ארכיטיפ הטריקסטר והליצן בתאטרון, בקרקס ובחיים", אתר הפסיכולוגיה העברית, 29.2.12.

סער-מן, דור, "בדיחה אחת יותר מדי: הסיפור האמיתי מאחורי הרשל'ה", אתר מוזיאון העם היהודי בבית התפוצות, 1.04.2018.

שבתאי, אהרון, מיתולגיה היוונית, (מפה: מיפוי והוצאה לאור, 2000).

לועזית:

Carroll, Michael P., "The Trickster as Selfish-Buffoon and Culture Hero." Ethos, vol. 12, no. 2, 1984.

Cray, Ed, “The Rabbi Trickster.” The Journal of American Folklore, vol. 77, no. 306, 1964.

De La Torre, Miguel & Hernandez, Albert, The Quest for the Historical Satan, (Minneapolis: Fortress Press.

Doueihi, Anne, "TRICKSTER: On Inhabiting the Space Between Discourse and Story", Soundings: An Interdisciplinary Journal, vol. 67, no. 03, 1984.

Friedman, Hershey H., & Lipman, Steve, "Satan the Accuser: Trickster in Talmudic and Midrashic Literature", Thalia: Studies in Literary Humor, Vol. 18, March 1999.

Hansen, George P., The Trickster and the Paranormal, (Xlibris, Corp, 2001).

Klapp, Orrin E, “Heroes, Villains and Fools, as Agents of Social Control.” American Sociological Review, vol. 19, no. 1, 1954.

Leeming, David, The World of Myth, (Oxford University Press, 1991).

Lowie, Robert H., “The Hero-Trickster Discussion.” The Journal of American Folklore, vol. 22, no. 86, 1909.

Niditch, Susan, A Prelude to Biblical Folklore: Underdogs and Tricksters, (University of Illinois Press, 1987).

Reid, Bill & Bringhurst Robert, The Raven Steals the Light, (Vancouver: Douglas & McIntyre, 1984)

Richarz, Monika, “The History of the Jews in Europe during the 19th and Early 20th Centuries”, Discussion Papers Series Volume I, The Holocaust and the United Nations Outreach Programme.

Sanua, Victor D. (editor), Fields of Offerings: Studies in Honor of Raphael Patai, (Fairleigh Dickinson Univ Pr, 1983), pg 155.

The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Tricksters tales", Encyclopædia Britannica, inc., 21/6/17.

Weisse, Ruth, **No Joke**, (Princeton University Press, 2015).